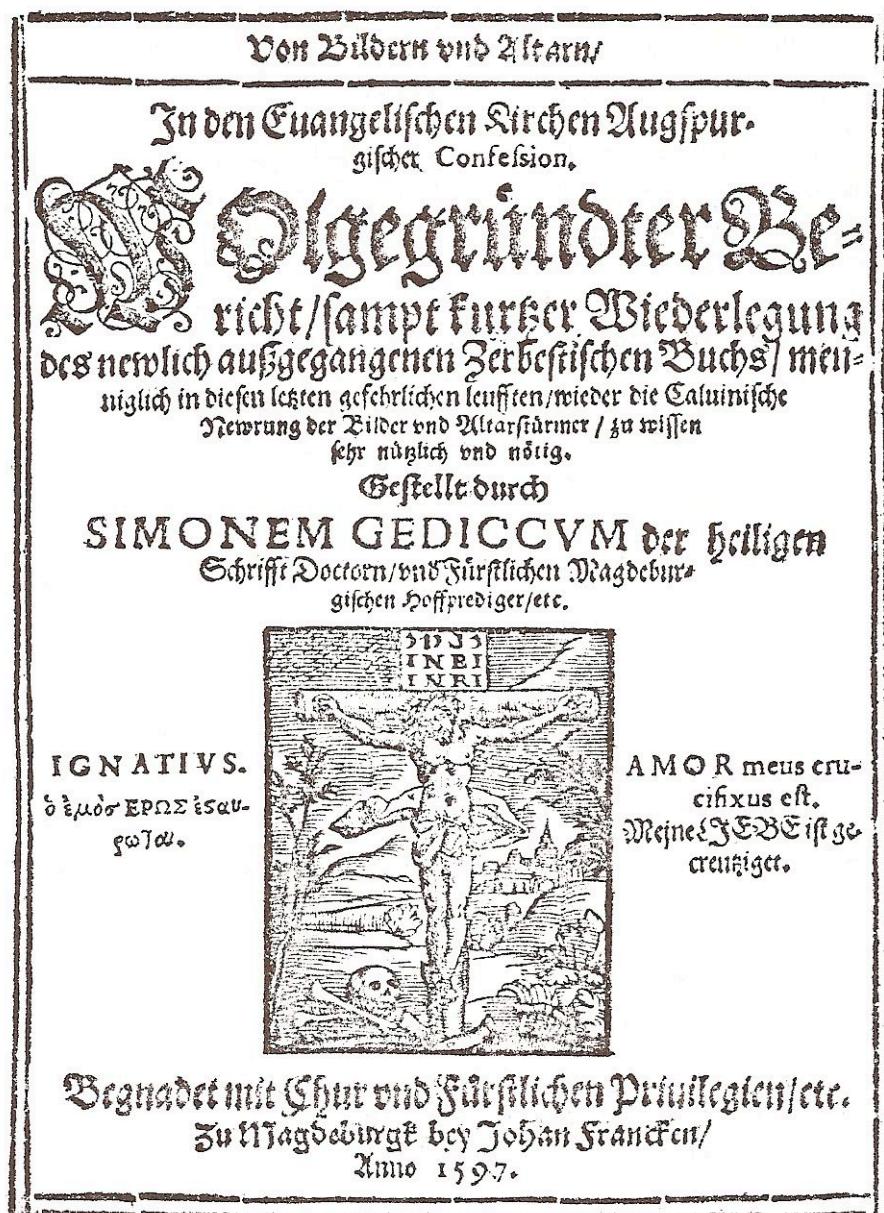

Del IV

**Bildfunktion och
bildlära**

Titelsidan till Simon Gediccus "Von Bildern vnd Altarn..." 1597, se sid. 165.

Bild och verklighet

När bilder av olika slag används i teologiska sammanhang är syftet främst att dels erinra om händelser där Gud ingripit i världen, dels söka beskriva eller förklara en annan dimension av tillvaron än den förnimbara skapade världen. Genom bl.a. bilder söker man beskriva en verklighet som ännu inte setts. En bild kan återge en yttre synlig händelse, person etc. som konstnären med egna ögon sett och sökt avbilda så exakt som möjligt. En bild kan också återge en inre vision eller föreställning. I sistnämnda fall har bilden tillkommit genom ett ”andligt skådande”. Dessa två slag av skådanden ligger alltså bakom den kristna bildkonsten och det sistnämnda är t.e.x för Arndt lika verkligt som det apostlarna med egna kroppsliga ögon såg:

”Darumb mus es ja so grosse Su^ende nicht sein / durch eusserliche sichtbare bildnus etwas Christliches erinnern / sintemal diese erzelte Bilder nicht in den Gemu^etern der Apostel / inwendig geschehen / sondern ausswendig / denn sie habens mit iren Augen gesehen / wiewol S. Johannes im Geist gewesen / dennoch hat ers also gesehen.”¹⁾

Inte minst när bilderna söker beskriva en verklighet som ännu inte setts blir de en viktig del av uppenbarelseläran. En bild i egentlig mening (utifrån t.ex. Arndts nedan refererade bilddefinition 2) söker avbilda en verklighet i möjligaste mån sådan den är. Om man t.ex. först sett bilden och därefter verkligheten så känner man förhoppningsvis igen verkligheten p.g.a. att man tidigare sett bilden utan att någon behöver förklara överensstämmelsen. Är beskrivningen av t.ex. det himmelska Jerusalem i Uppenbarelseboken 21 en bild i egentlig mening, så kommer också den kristne att en gång känna igen staden av rent guld med stadsmur byggd av jaspis och grundstenar av ädelstenar o.s.v. Genom beskrivningarna — eller bilderna — i Uppenbarelseboken erhåller bibelläsaren en föreställning om kyrkans framtida förlopp och om den himmelska verkligheten:

”Darauff er ferner den gantzen Lauff der Kirchen / vnd das Himlische Jerusalem / vnd ewige Leben / durch Bilder abgemalet / vnsern Augen vnd Gemu^ete fu^ergestellet / ”.³⁾

För Gediccus är just en bild främst en beskrivning eller framställning av en sak, som underförstått måste finnas i en verklighet:

1. Arndt, Ikonographia sid.24 f.
2. Se nedan sid.203
3. Arndt, Ikonographia sid. 24.

"VNd zum ersten so heist vnd ist ein Bilde oder Bildnuss nicht anders / als ein muster vnd darstellung eines dinges /". 1)

En bild kan dels föreligga som föreställning i människans själ, dels som föremål utanför hennes själ:

" es sey nu gleich in des Menschen Seele / oder ausser des Menschen Seele."2)

Mellan en bild och verkligheten som sådan råder alltid ett förhållande och mellan dessa och en betraktare ytterligare ett förhållande. En bild innebär egentligen alltid ett visst urval, vinkling etc. av en verklighet och på ett sätt kan en bild sägas vara en föreställning om en viss verklighet — en föreställning som antingen kan förbli "minnesbild" och föreställning men som också kan avmålas eller nertecknas med ord. En ny betraktare kan i sin tur bearbeta denna avmålade eller nertecknade föreställning vilket i sin tur kan ge upphov till en helt annan version av den ursprungliga verkligheten. Ett konstverk etc. kan alltså ytterst sägas utgöra konstnärens egen föreställning om en viss verklighet.3) Flera problem föreligger när det gäller en bilds förmåga att avbilda en

1. Gediccus, Von Bildern und Altarn... sid.Fi.

2. ibid.

3. En liknande problematik angående bild resp. verklighet finner vi kanske främst hos L. Wittgenstein i modernare filosofi. I arbetet "Tractatus Logico - philosophicus" framför Wittgenstein läran om satsen som bild. Bild är enligt Wittgenstein här en modell av verkligheten. Satsen liksom bilden är ett faktum och inte ett föremål. Orden i sig är ingen sats och en målning i sig är ingen bild utan med sats resp. bild förstår Wittgenstein närmast tanke. Senare överger Wittgenstein visserligen denna lära men den är här intressant eftersom den kommer förbluffande nära den teologiska argumentationen som fördes i slutet av 1500-talet. Påpekas bö i att Wittgensteins språkteori i "Tractatus Logico - philosophicus" bl.a. bygger på Augustinus beskrivning i "Confessiones" angående hur han lärde sig språket och de olika begreppen (Confessiones VIII:13, von Wright sid. 205.) För att ytterligare belysa problematiken kan vi här direkt citera von Wright: "I "Tractatus" sade Wittgenstein, att satsen är en bild. Man kan jämföra detta med påståendet, att varje tavla (i målarkonsten) är en bild. Vardera saken låter sig sägas. Men vilken är den gemensamma bildkaraktären hos en interiör av Veermeer, en religiös allegori av Michelangelo eller ett non-figurativt konstverk? Säg inte: alla bilder avbilda något, - alltså avbildar en allegori en trosföreställning och en non-figurativ tavla ett själsläge! Utan säg hellre: här se vi, att begreppen "bild" och "tavla" inte har några fasta gränser! Vi kunna dra en gräns och säga: Vi förbehålla ordet "bild" bara för saker som föreställa något. Men var går gränsen mellan att föreställa och icke föreställa? Så snart den frågan rests, inser man, att gränsen, som drogs kring bildens begrepp, inte var någon tydlig gräns." (G.H. von Wright, Logik, filosofi och språk, 2. utg. Lund 1971 sid. 131 ff. och 210.)

verklighet. Konstnären kan ha missuppfattat verkligheten eller medvetet ha förfalskat den. Betraktaren i sin tur kan p.g.a. andra referensramar etc. ytterligare omtolka den ursprungliga verkligheten. Dessa förhållanden uppmärksammades på ett grundläggande sätt i bilddiskussionen vid slutet av reformationsseklet. Genomgående i gnesioluthersk argumentation är att en bild avbildar en verklighet. Denna verklighet kan antingen vara uppenbarad i själen eller sedd på vanligt sätt med ögonen. Bilden är utifrån t.ex. Gediccus ovan refererade bilddefinition antingen en föreställning — eller tanke! — eller ett yttre konstverk. En bild kan brukas eller missbrukas av betraktaren. 1)

Eftersom en bild främst är en avbildning av något som föreligger i verkligheten eller i en tänkt verklighet enligt 1500-talets bilddiskussion, kommer också relationerna mellan verkligheten, bilden och betraktaren att bli av största betydelse. I den teologiska litteratur, som behandlar bildfrågan, benämns själva verkligheten överlag *prototyp* eller *arketyp*, avbildningen *typ*. Själva föreställningsprocessen benämns ibland *imaginatio*.

I den anhaltinska bildstriden avvisas från kalvinskt håll bilder föreställande Kristus, Maria och Jesu apostlar med motiveringen att ingen nu levande sett dessa, d.v.s. en autentisk bild saknas av resp. person. Ingen nu levande vet alltså hur dessa personer sett ut i verkligheten och följdakligen saknas ett säkert och bindande förhållande mellan prototyp och typ. Bilderna var därför enligt kalvinsk tanke både ett brott mot själva bildförbudet men också väl att märka mot åttonde budet angående falskt vittnesbörd:

"So kan man Christum am Creutze / und seine Apostel / weil niemand itzt in der Welt lebt / der sie gesehen / auch nit recht mahle. Wird also / beydes wider die erste / unnd andere Taffel der zehe Gebott Gottes/ die unwarheit bestetigt / un falsch zeugnis / zugleich wider den Schöpffer und sein geschöpff gegeben. Darumb kan man aus solchen Gemehlden / oder Bildern / die Wahrheit nicht lernen."2)

Däremot kunde t.ex. Beza godta och i bokform ge ut bilder av vissa kyrkolära, t.ex. Savonarola, Luther och Calvin eftersom man här ansåg sig kunna påvisa ett säkert förhållande mellan typ och prototyp.3) Som jämförelse kan nämnas att i grekisk-ortodox tradition anser man sig här kunna påvisa autentiska bilder, t.ex. traditionen att Kristus gav en bild av honom själv till kung Abgar V samt traditionen angående Lukas som målare.4) I grekisk-ortodox teologi är

1. Se även ovan sid. 91 f.

2. ErinnerungsSchrift..., Zerbst 1596 sid.ll2.

3. Se nedan sid224 f.

4. se Ouspensky sid. 59 ff.

denna traditionsanknytning viktig inte minst just p.g.a. kravet att typ resp. prototyp skall överensstämma. Av det skälet sker också ikonmåleriet under vördnad och respekt för givna regler. Den särbehandling av kyrkans första tid vi ovan mött hos främst Arndt 1) bör kanske också ses i det här sammanhanget. En viss kontinuitet när det gäller avbildningar föreställande Kristus och apostlarna anses föreligga även för Arndt. Traditionsanknytningen är på så sätt också ett viktigt led när det gäller att hävda överensstämelsen mellan typ och prototyp och bildar underlaget för en bevisföring. Den reformerta teologin avvisar dels nämnda utombibliska traditioner och dels att bildbruk överhuvud förekom i den kristna församlingen under kyrkans första århundraden 2) och därför blir nämnda bilder falska och oäkta. Den reformerta teologin avvisar alltså inte bilderna principiellt men kravet på samstämmighet mellan typ och prototyp kan här sägas vara satt högt. Den viktiga principiella frågan både för grekisk-ortodox och reformert tradition är frågan om sann resp. falsk bild, inte om man skall ha bilder eller inte. Bilder föreställande andliga realiteter avvisas från kalvinskt håll uteslutande därför att de anses ge en falsk bild av den andliga verkligheten. Därför anses också från samma håll att sådana bilder är förbjudna utifrån det bibliska bildförbuden. Från gnesiolutherskt håll var man mindre rigorös med kravet på överensstämelse mellan bild och verklighet. Sätts kravet här alltför högt kommer enligt "Notwendige Antwort" bl.a. lärlingarnas alster att bli falska vittnesbörd:

"Sollen nun alle Bilder / die ihren **prototypis** nicht ehnlich / falsche zeugnissen sein / wie der Anhaltischen lehr mit sich bringt / so mus folgen / weil die Mahlerjungen / so erst die kunst anfangen zu lernen / mit ihren Bildern / wie dieselbe immer namen haben mo^egen / nicht zutreffen (wie sie dann freilich nicht zu treffen / dann sie lernen erst) das sie demnach anders nichts / als lauter falsche zeugnissen mahlen / vnd Su^ende begehen wider Gottes Gesetz vnd Gebot." 3)

Argumentationen från kalvinskt håll utifrån åttonde budet angående falskt vittnesbörd ansågs orimlig. "Notwendige Antwort" påpekar att t.o.m. ett barn på tio år kan se det orimliga här:

"EIn kind vmb zehen jahr kan aus diesem kurtzer bericht abnehmen / was fu^er ja^emmerliche arbeit der Anhaltischen Reformatorn ausgesprengte Schrifft / vnd welch ein nichtig Fabelwerck es sey / das falsche zeugnissen wider Gottes gesetz begangen werden solle / wenn die Bilder mit iren **archetypis** nicht durchaus vbereinkomen." 4)

1. Se ovan sid.126.
2. ibid.
3. Notwendige Antwort ...sid. 78 f.
4. ibid. sid. 79.

Enligt ”Notwendige Antwort” är det tillräckligt att man har kunskap om vad bilden skall föreställa:

”Es ist all gnug zum historischen gebrauch wenn man solche Bildnissen kennet / vnd weis / wz darmit angezeiget seyn sol.” 1)

När det gäller förhållandet typ — prototyp i argumentationen söker de gnesiolutherska teologerna att i stället betona bildens deskriptiva funktion. Från kalvinskt håll påpekades bl.a. att Kristusbilderna ofta såg olika ut från kyrka till kyrka. I ett något senare arbete påpekar Gedicus att Kristusbilderna — och även bilder av Maria och apostlarna — inte skall ses som helt sanningsenliga och verkliga avbildningar utan som en erinran om vad som berättas om dessa:

”Es irret gar n ichts / das die **prototypa**, das ist / die eigentliche Gestalt des HERRN Christi / der Jungfrau Mariae / vnd der Aposteln nicht eigentlich getroffen / vnd in einer jedern Kirchen fast ein ander Form sich befindet. Denn zu dem Ende werden sie nicht auffgerichtet / dass sie warhaffte Contrafeyhung / sondern Fu^{er}bildungen seyen / vnd Erinnerung der Historien von Christo / Maria vnd den Aposteln.”2)

En viss överensstämmelse mellan typ och prototyp måste naturligtvis även föreligga i sistnämnda fall, annars skulle bilderna inte kunna göra anspråk på att avbilda den verklighet de söker avbilda.

Ett förhållande som bör beaktas när det gäller typ resp. prototyp i samband med bilddiskussionen är i vad mån den vördnad man visar för bilden, typen, förs över till den som bilden föreställer. Som nämnts 3) avvisades detta bl.a. av ”Libri Carolini”. I utgåvan 1597 av ”Catalogus testium veritatis” citeras dock Basilius den Store i ett Gregoriuscitat. Principiellt avvisades tanken att så skulle vara möjligt även av de gnesiolutherska teologerna. För Gedicus är detta ett avguderi som Gud förbjuder:

”Es verbeut vnser HErr Gott Auch die abgo^etterey / wenn man fu^{er}wendet / man referire vnd ziehe die ehre so den Bildern geschicht / auff Gott selbst / **honorem signo exhibitum ad πρωτοτυπου referri.**” 4)

Här avgränsar sig Gedicus mot den romersk-katolska uppfattningen. Så gör även Arndt som dock nyanserat refererar innehållet i Trentkonsiliets beslut angående denna punkt:

”Vnd vnterstehen sich auff den heutigen Tag noch die Papisten solche Bilde ehrung zuverteidigen / Denn das **Concilium Tridentinum** gibt fu^{er}: das die Bilder zuehren / vnd **veneriren** sein / Nicht das mans dafu^{er} halte / das etwas Go^ettliches / oder eine Go^ettliche

1. Notwendige Antwort... sid. 80.

2. Gedicus, Calviniana Religio, Leipzig 1615 sid. 497.

3. se ovan sid.118.

4. Gedicus, Von Bildern vnd Altarn ... sid. Fiiii.

krafft darinnen sey / oder das man etwas von inen bitten / oder sein vertrawen auff sie setzen solle / Sondern darumb / das die Ehre / so man inen erzeiget / dem geschehe / welchen sie bedeuten / Also / das man durch die Bilder / so man ku^esset / fu^er welchen man das Heupt entblo^esset / nieder fellet / Christum anbete / vnd die Heiligen / derer Bildnus sie sein.” 1)

Detta till trots är tanken dock inte helt främmande i den begynnande lutherska traditionen. Arndt kan svårlijgen tänka sig en kärlek till Kristus där man hyser avsky för en bild av honom:

”Derwegen kan ich nicht sehen / wie dieselbe Liehaber Christi sein ko^ennen / die sein Bilde nicht leiden ko^ennen.” 2)

Detta nära förhållande mellan bilden och personen — eller verkligheten själv ! — är för Arndt ett allmänt, naturligt faktum:

”So haben wir auch ein Argument aus der Natur / Nemlich das kein Mensch dessen Bilde feindt sein kan / den er hertzlich lieb hat.” 3)

Vidare:

”Es leret die Natur / dz man dessen Bilde feind ist / der man hasset.” 4)

Om pantern kan man enligt Arndt läsa att den är så fientligt inställd till människan att den inte ens tål en bild av henne:

” Denn von der Panthera lieset man / das es dem Menschen so feindt sey / das es sein Bilde nicht sehen kan / Darumb man demselben / wenn mans sahen wil / ein Menschenbilde fu^ersetzet / so beweiset es allen seinen grimm an demselben / vnd wird daru^eber gefangen.” 5)

Liksom pantern betedde turkarna sig vid erövrandet av Konstantinopel inför en bild av Kristus:

” Ein solche Panthera ist der Tu^ercke / der auch alle seinen grimm an Christi Bild beweiset / Wie die klegliche ero^eberung der Stadt Constantinopel bezeugeit / denn er das Bilde Christi an Galgen gehenckt / darnach geschossen / vnd durch alle Gassen geschleppt.” 6)

Är vördraden för en avbildning av en person vördrad för personen i fråga enligt Basilius så är omvänt hatet för en avbildning av en person i lika hög grad hat till personen i fråga utifrån Arndts här refererade tankegång. Bildborttagandet i Anhalt är alltså ett förakt för Kristus. Även hos Taurer möter vi en liknande

1. Arndt, Ikonographia sid.19.

2. ibid. sid. 26.

3. ibid.

4. ibid.

5. ibid.

6. ibid.

tankegång. Förakten för Kristusbilderna är ytterst ett nytt korsfästande av Kristus:

" Ir reisset Christo dem HErrn seine heiligen Wunden wider auff / vnd crutziget in auffs neue / in dem ir sein Bildnis so spottet vnd ho^ehnet / daru^emb werdet ir gewis nicht vngestraffet bleiben / beydes hie Zeitlich / vnd dort Ewiglich / wo je nicht in Zeit der Gnaden vmbkehret / die Verspottung des Bildnis Jhesu Christi einstellt /vnd ernste warhaftige Busse thut." 1)

Samstämmigheten mellan prototypen här och typen kan främst härledas ur en samstämmighet mellan inre föreställning och yttre verklighet, d.v.s. förhållandet mellan den levande Kristus och bilden av honom i människans hjärta. Kristusbilden är enligt Arndt en verklighet i människans hjärta genom den Helige Ande som dagligen förnyar och förklrar denna bild:

"So hat der HErr Christus in vnsern Hertzen seines Leidens vnd Sterbens Bilde gelassen / welches der heilige Geist in vnsern Hertzen teglich ernewert vnd verkleret 2. Corin. 3. " 2)

En rätt inre föreställning om Kristus erhålls genom den Helige Ande. Har man en sådan inre föreställning om Kristi lidande kan man inte hysa avsky för en yttre bild av honom eftersom den Helige Ande i hjärtat visar vad man med ögonen ser i en lidandesbild:

" Daraus folget / das kein Christlich Hertz / in welchem der heilige Geist Christi Leiden innerlich abbildet / einen abschew / eckel / noch grewel haben kan / an dem eusserlichen Bilde des Leidens Christi / Vrsach : Eben das bildet dir der heilige Geist in dein Hertz / was du eusserlich siehest. Denn wenn du betrachtest / das der HErr Christus fu^er dich ein Fluch / ein Wurm / ein Schewsal / Ja allen die Ihn gesehen haben am Creutze sterben / ein eckel vnd grewel gewesen sey / so wirstu bekennen mu^essen / das dieses vielmehr in sich begreiffet / denn dir die eusserliche Bildnus des Leidens Christi zeigen kan." 3)

Den inre föreställningen eller bilden av Kristi lidande är enligt Arndt tydligare och djupare . Hyser man därfor redan avsky för en yttre bild av Kristus måste man hysa destu mer avsky i sitt inre:

"Darauss folget vnwiedersprechlich / das : wer an dem eusserlichen Zeichen eines dinges einen abschew hat / der hat gewiss auch an der innerlichen gestalt vnd betrachtung einen abschew / das ist an der that vnd warheit." 4)

Att åberopa själva föreställningen som sådan som försvar för t.ex. en Kristusbild i ett kyrkorum hänger samman med att man från lutherskt håll menade att det

1. Taurer sid. Niiii.

2. Arndt, Ikonographia sid. 25.

3. ibid.

4. ibid.

var omöjligt att tänka på den korsfäste utan att i tankarna göra sig en bild av honom:

"Es ist auch vnmu^eglich an den am Creutz hengenden Christum zugedencken / das nicht der Mensch im Hertzen ihme denselbigen einbilde." 1)

I sammanhanget åberopas också Gal. 3:1 : "Ni har ju ändå fått Jesus Kristus framställd för era ögon som korsfäst." :

"So doch vielmehr das die beste Prediger sindt / welche vem gecreutzigeten Christ so deutlich / hell vnd klar predigen / als wenn die Zuhörer ihne gleichsam fu^er augen gemahlet anschaweten / Wie auch der Apostel zum Galatern am 3. klerlich andeutet." 2)

Att man i tankarna skapar bilder berättigar bildbruket och inte utan ironi påpekas i "Notwendige Antwort" att de kalvinska reformatorerna inte har enhetliga föreställningar om Kristus — därför borde även deras fantasi reformeras:

"Solcher gestalt wu^erden vnsere Reformatores auch ihr hirn vnd **phantasiam** reformiren mu^esen / dass sie kein einige bildnis von Christo vnd seiner Creutzigung **concipirn** /oder in gedanken fassen / wenn sie darvon ho^eren." 3)

Påpekandet visar hur lite man skiljde mellan föreställning och yttre bild från gnesiolutherskt håll i argumentationen och kravet på samstämmighet mellan typ och prototyp skulle i lika hög grad gälla tankens överensstämmelse med verkligheten som sådan. Från kalvinskt håll menade man bl.a. att en bild av Kristus endast visade den mänskliga sidan, alltså förelåg en viss tendens till arianism och nestorianism. Som svar härpå undras i "Notwendige Antwort" hur man från kalvinskt håll kan undvika att tänka mänskligt om Jesus när det gäller hans födelse i Betlehem, dopet i Jordan och korsfästelsen i Jerusalem. Även kalvinisterna har sådana inre bilder:

"WAs wollen sie aber antworten von iren eigen innerlichen Bildern ? Wann sie selbst ihnen Christum in seinem wandel auff Erden einbilden? Wie er zu Bethlehem geborn / am Jordan getauft / zu Jerusalem gecreutzt ist worden ? Dann weil in solcher Einbildung Christus allein nach der Menschheit ihnen vorkompt / das wesen seiner Gottheit aber einiger **imagination** nicht vnterworffen ist: Fragen wir / ob dann auch dis Bild Arianisch oder Nestorianisch sey ?" 4)

Om kalvinisterna nu menade att de hade en rätt kunskap om Kristi person, om honom som sann Gud och sann människa och alla tankar och föreställningar rättade sig efter denna vetskaps — varför skulle det då förhålla sig annorlunda

1. Notwendige Antwort sid. 36

2. ibid.

3. ibid.

4. ibid. sid. 98.

med en yttre bild ? En yttre bild rättar sig nämligen också i det här fallet efter Skriftens vittnesbörd:

"Ko^ennen sie hie antworten / es sey darumb nicht Ketzerisch / dieweil hierzwischen ihr hertz vnterrichtet sey / mit dem Erkentnis Christi / das er in einigkeit der Person warer Gott vnd Mensch ist / nach welchem erkentnis sich alle **imagination** mu^esse regulirn vnd richten lassen : Warumb sollen dann eben die eusserliche Bilder Arianisch sein / wann gleich dieselbs auch regulirt werden nach der Schrifft zeugnis / das in Christo / vber die sichtliche Menschheit / auch die vnsichtbare Gottheit zuglauben sey ??")

Enligt Arndt kan det inte anses synd att göra sig inre bilder och därfor kan det heller inte anses synd att på ett yttre sätt avbildas vad man ser i själen:

"Also ist es viel weniger Su^ende / dasjenige eusserlich fu^erbilden / was das Gemu^ete innerlich sihet."2)

Våra inre ögon ser ständigt bilder, därfor kan också våra kroppsliga ögon utan synd se synliga bilder:

"Den wie vnsere innerliche Augen / des Gemu^ets innerlich Bilde sahen / vnd anschawen / ohne Su^ende : Also ko^ennen auch vnsere eusserliche Augen ein sichtbares Bilde / ohne Su^ende anschawen." 3)

Även Arndt betonar omöjligheten att inte föreställa sig och göra sig inre bilder av det man hör i en rätt predikan om Kristi lidande:

"Gedenck was das fu^er ein Zeichen sey / da man doch keine rechtschaffene Predigt thun kan / ohne solche Geistliche einbildung / vn deutliche entwerffung / als sehe mans fu^er Augen."4)

Samma möter vi hos Gediccus. När en kristen tänker på Kristi kors bildar hon samtidigt genom tankarna formen av ett kors i hjärtat och även en bild av Guds evige Son:

"Nu kanm aber solche betrachtung vnd behertzigung nicht geschehen ohn einbildung der Historion vnd Geschicht / wie solchs alles zugangen / so offt ein Christ gedencket des Creutzes Christi / da gebildet er gleich durch seine gedancken in seinem Hertzen die Form des Creutzes / vnd auch die gestalt des Ewigen Sohns Goottes vnsers Erlö^esers vnd Seligmachers /".5)

Någon egentlig skillnad mellan en inre bild och en yttre ser heller inte Gediccus. Är det tillåtet att bära en bild av Kristus i hjärtrat varför skulle det då inte vara tillåtet att betrakta en bild av den korsfäste med kroppsliga ögon:

1. Notwendige Antwort sid 98
2. Arndt, Ikonographia sid.30.
3. ibid.
4. ibid. sid. 31.
5. Arndt, Von Bildern vnd Altarn... sid.Jiiii.

"Ist es nu zugelassen das Bildnuss des Gecreutzigen Christi im Hertzen / herumb zu tragen / worumb solt vns denn nicht auch zugelasssen sein dasselbige mit leiblichen Augen anzuschawen ? Dieweil das Hertz weniger sol verunreiniget werden / als eben die Augen."1)

Att man från gnesiolutherskt håll inte primärt skiljer mellan t.ex. målade bilder och inre föreställningar hänger främst samman med att man i argumentationen utgår från själva bildbegreppet som sådant. 2) Som grund för en bild eller föreställning ligger en uppenbarad verklighet. Till denna verklighet har det antingen en gång funnits ögonvittnen eller också har någon genom den Helige Ande direkt fått ta emot uppenbarelsen. Sedan har denna verklighet förkunnats vidare på olika sätt men det viktiga är att budskapet alltid ger upphov till en föreställning hos åhöraren. En samstämmighet mellan yttre vittnesbörd och inre föreställning bör här föreligga enligt Arndt:

"So sage mir / was es denn dem Glauben schade / wenn man den Augen dass fu^erbildet / das dass Hertze gleubet ? Sonderlich wenn das innere Zeugnus mit dem eussern vberein stimmet."3)

Det avgörande är hur man förhåller sig till den uppenbaraade verkligheten eller till den yttre verkligheten, vad man ser och tänker när man ställs inför en viss verklighet. En yttre bild kan därför i sig inte vara skadlig - inte ens en s.k. avgudabild. Enligt 1 Kor. 8:4 "...vet vi att det inte finns någon avgud i världen och ingen annan Gud än den ende." "Notwendige Antwort" förtydligar här att ingen avgud finns i världen utöver invändigt i hjärtat:

"Dann der Go^etz nicht aussedn in der Welt ist I. Cor. 8. sondern inwendig im hertzen / ". 4)

Bilderna i sig kan alltså inte vara avgudbilder om man inte tillber dem. Detta gäller också de bilder som en gång varit föremål för tillbedjan:

"Dann die Bilder seindt an sich selbst nicht Go^etzen / wenn sie nicht werden angebetet / Ja auch die Bilder / welche vorzeitten durch Abgo^ettische Anbetung zu Go^etzen worden / sind (nach weggeschaffter Abgo^ettetry durch Wort) keine Go^etzen mehr / ". 5)

Bild är en sak, avgud en annan och här föreligger en skillnad som bör observeras enligt "Notwendige Antwort":

"...ist der vnterscheid zwischen Den Bildern (wie sie der eusserlichen Figur vnd gestalt nach Bilder sind) vnd dann zwischen den Go^etzen wol zu mercken."6)

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid.Jiiii.

2. Se vidare nedan sid. 187 f. och sid.201 f.

3. Arndt, Ikonographia sid. 8, se även sid. 24.

4. Notwendige Antwort... sid. 96.

5. ibid. sid. 95.

6. ibid. sid. ll.

För att ytterligare belysa detta anför ”Notwendige Antwort” som exempel två personer som tillsammans beger sig till en papistisk kyrka. Den ene är lutheran och den andre papist. De ser skulpturerna i kyrkorummet men för lutheranen är dessa inte avgudar utan endast sten och trä. Papisten tillber dem ändemot och därfor är skulpturerna för denne avgudar:

”Als zum Exempel / ihre zween gehn mit einander in ein Ba^epstische Kirch / der ein ist ein Papist / der ander ein Lutheraner. Da sehen sie nun allerley Bilder. Ist die frag / ob solche Bilder ihnen beiden zugleich Abgo^etter oder Go^etzen sein? Darauff spricht S. Paulus / Nein. Dann wer das wissen hat (wie er redet) das ist / wer im Christlichen glauben / auch Euangelischer freiheit vnterrichtet ist / dem ist ein solch Bild auch in einer Bäpstlichen Kirchen allerdings kein Go^etz / sondern ein Holtz / ein Stein / wie ein ander stein. Dem Papisten aber / der fu^er solchem Bild sich neiget / vnd es anbetet / ist es warhaftig ein Go^etz”¹)

Utifrån de olika aspekter vi hittills skisserat när det gäller en bilds relation till den verklighet den söker återge kan sägas att en bild för de gnesiolutherska teologerna på något sätt är ett begränsat återgivande av eller en begränsad uppfattning eller föreställning om en viss verklighet.

Inte minst bilder som på något sätt söker avbilda en annan dimension av tillvaron, en för det mänskliga ögat osynlig verklighet, har ofta ett oklarare förhållande mellan typ och prototyp och gränsen mellan bild i egentlig mening och bild som symbol (se nästa avsnitt) kan vara svår att dra. Våra begrepp och föreställningar om den andliga och gudomliga verkligheten utgöres till stor del av s.a.s. spegelbilder och skuggbilder. I Nya Testamentet möter vi här begreppen *spiegel* och *skugga*. Detta förhållande kom att utnyttjas även i själva bilddiskussionen. Utifrån 1 Kor.13:12: ”Ännu ser vi en gâtfull spegelbild; då skall vi se ansikte mot ansikte” försvarar t.ex. ”Notwendige Antwort” även bruket av kyrkokonst och religiösa bilder väl medveten om att det endast erhålls en begränsad andlig kunskap om den gudomliga verkligheten genom bilder:

”KUrtzlich / es spannen dis die Anhaltischen so hoch als sie wollen / so werden sie es doch in dieser Welt darbey mu^essen wenden lassen / das vnser wissen vnd erkendtnis stu^eckwerk ist / Wenn aber kommen wird das volkommen / so wirdt das stu^eckwerck auffho^eren. Wir sehen jezt (spricht der Apostel) durch einen Spiegel in einem dunckeln wort / denn aber von angesicht zu angesicht. Jetzt erkennen wir es stu^eckweiss / denn aber werden wirs erkennen / gleich wie wir erkennet sindt. 1.Cor.13.vnd als denn (in jenem ewigen / vnd nicht hie in diesem zeitlichen Leben) werden wir ihn sehen / **wie er ist** 1.Joan.3.” 2)

1. Notwendige Antwort sid. ll, Jfr. sid.113.Se vidare nedan sid.229.
2. ibid. sid.75

Enligt Hebr. 10 innehåller lagen ”bara en skugga av det goda som skall komma, inte tingens egen gestalt.”, i grundtexten möter vi just begreppen σκια (skugga) och εἰκὼν (bild). Gamla Testamentet ger en skuggbild av det som skulle komma i.o.m. Nya Testamentet. ”Notwendige Antwort” utreder detta bl.a. genom att hänvisa till målarkonsten:

” Das Gesetz (verstehe das Levitisch gesetz) hat den schatten der zukünftigen gottes / vnd nicht εἰκόνα / das Ebenbild selbst: ist solch gleichnis vnwidersprechlich von der Mahlerkunst her genommen / anzuseigen / das Christus nach dem fleich im Alten Testament dem Israelitischen Volck gleichsam durch einen entwurff (den die Mahler σκιαν oder schatten zunennen pflegen) sey fuergebildet / bis das rechte wesentliche vollcommene Ebenbild an die statt kommen / vnd die schattierung des Levitischen Gemaelds vnd delineation verschwunden.”¹⁾

Vi kan här lägga märke till att skiss och skugga får samma innebörd och jämföra med den platoniska idélärnan, d.v.s. en skiss är inte ett utkast till något nytt utan en svag avbildning av något som redan föreligger. *Bild* och *skugga* är alltså begrepp som används inom målarkonsten. Hade nu målarkonsten varit en styggelse för Gud hade inte den Helige Ande liknat förhållandet mellan Gamla och Nya Testamentet vid termer som hör målarkonsten till:

”Das nun der heilige Geist die zwey Testamenten / Alt vnd New/ so wol die darin fuergebildete vnd geleistete gottes / solte vergleichen einem solchen ding / welches fuer Gott ein grawel were / koennen wir vns keins wegs bereden lassen.”²⁾

En avbildning kan vara mer eller mindre lik det den söker avbilda men även om likheten skulle vara svag och obetydlig råder dock alltid ett samband mellan bild och den egentliga verkligheten.Utifrån Damascenus berör även Jeremias II i brevväxlingen med tübingenteologerna förhållandet bild och skugga, *imago et umbra, εἰκόνα καὶ σκια.*³⁾ Bilden, ikonen, är tydligare och klarare än skuggan men likväl är även skuggan verkande. Enligt Apg. 5:15 blev sjuka botade genom att blott Petri skugga föll på dem. Eftersom apostlarna regerade med Kristus hade de också makt över de sjuka. T.o.m. deras skuggbild kom alltså i själva verket att visa prototypen som sådan, nämligen Kristus:

”In Daemones & morbos potestatem acceperunt, cum Christo regnabunt, horum duntaxat umbra, imbecilliorem & contemptiorem existemus imaginem. Adumbrat enim haec revere Prototypum.”⁴⁾

1. Notwendige Antwort... sid. 20.

2. ibid.

3. Jeremias II utg. Lipsiae 1758 sid. 187 f.

4. ibid. sid.198.

I centrum när det gäller försvaret för bilder i den kristna traditionen står inkarnationen — så även i det gnesiolutherska försvaret i samband med anhaltinska bildstriden. Kristus är Guds avbild, en i sig levande och verklig bild.¹⁾ Denna bild av det gudomliga har blivit synlig för människan. Bilden som sådan representerar här själva verkligheten medan t.ex. Gamla Testamentets förebilder är skuggor. Kristusbilden kommer av det skälet att inta en särställning bland bilder. Taurers förvarsskrift struktureras helt utifrån detta genom att denne behandlar bildfrågan i två avdelningar: en behandlande bilderna överhuvud och en behandlande endast Kristusbilden och korsets tecken. Kristusbilden intar en dominerande plats i Gediccus förvar av bilder och inte utan orsak har denne på titelsidan en bild av den korsfäste med Ignatiuscitatet : "AMOR meus crucifixus est — Meine LIEBE ist gekreuzigt"²⁾

Gamla Testamentets förebilder och skuggor har fullbordats. Gediccus skriver: "Denn zugeschweigen / das viel gute Bilder sein / die auff den zukünftigen Messiam gewiesen / derer wir heutigs Tags gebrüdet sein mögen / sintemal der Körper / der HERR Christus selbst kommen / vnd sein Gnadenreich unter uns angefangen / vnd demnach die Figuren / Schatten vnd Bilder vergangen sind".³⁾

Att Gud blev sann människa gör det möjligt och rätt att också avbilda honom som människa:

"Den was den Herrn Christum den Sohn Gottes anlanget / das man denselben in Menschen gestalt mahlen darf / da ist gar kein Zweifel / dieweil er warer wesentlicher Mensch ist / wiewol die Calvinische Kluugling daran zweifeln."⁴⁾

Överhuvud intar inkarnationen en central plats hos Gediccus. I julpredikningarna beskriver Gediccus bl.a. hur barn reagerar inför bilder av Kristus i krubban, på korset och som uppståenden. Barnen kan här säga: "Där ligger Gud i krubban etc." vilket är helt rätt eftersom ordet blev kött:

"Denn wenn sie sehen abgemalet die Historien des Herrn Christi / pflegen sie zu sagen / da liegt unser Herr Gott in den Krippen / da wird unser Herr Gott gekreuzigt / da stehet unser Herr Gott von Todten auf. Das ist ganz recht und wol geredt. Denn das Wort ist Fleisch worden / und Gott ist geoffenbart im Fleisch."⁵⁾

Citatet visar också hur "verkligt" barnen kunde uppleva kyrkobilderna vilket lovordas av Gediccus. Som vi sett ovan ⁶⁾ var det kanske just främst i samband

1. Se nedan sid.202 f.

2. Gediccus, Von Bildern und Altarn... titelsida. Se illustration sid.152.

3. ibid. sid.Hi.

4. ibid. sid. Hii.

5. Gediccus, Drey Christliche Weihnachtspredigten , sid. Eii.

6. Se ovan sid. 55, 57, 140 f.

med inkarnationen och kristologin som de lutherska teologerna vid slutet av seklet åberopade Damascenus. Damascenus motiverar naturligtvis också bildbruket utifrån bl.a. inkarnationen:

"Shall I not make an image of Him who was seen in the nature of flesh for me ?" 1)

Bilder som skildrar Jesu liv kan sägas vara särskilt viktiga av det skälet att de utgör ett bevis att Gud låtit sig se här i världen. Enligt Hebr. ll:1 ger tron "oss visshet om det vi inte kan se" vilket citeras av Arndt när det gäller bilderna:

"Wir wissen fast wol / das der Glaube sey eine gewisse zuversicht / dessen / das man nicht sihet / ". 2)

Men - tillägger Arndt - hade Jesu lärjungar inte sett honom efter uppståndelsen hade de aldrig mer trott :

"Aber warlich / hetten die Ju^enger Christum nicht gesehen nach seiner Aufferstehung / sie hetten nimmermehr gegleubet."3)

Även om det alltså när det gäller tron handlar mycket om en annan dimension av tillvaron än den med mänskliga ögon synliga så är dock det att Gud på ett faktiskt sätt handlat och visat sig i den synliga världen en förutsättning för tron. Vi återkommer mer till detta nedan.4) För den kristna bildkonsten är detta av största betydelse. Eftersom Gud handlat på ett synligt sätt är detta också möjligt — och mycket motiverat — att avbilda . En verklighet man därför främst söker avbilda i den kristna bildkonsten är den historiska, t.ex. de frälsningshistoriska händelserna eller personer i kyrkans historia.Utifrån Luther motiverar Gediccus inledningsvis just bildbruket genom att betona att bilderna skall vara en erinran om tidigare händelser:

"..../ Sondern das sie Zeichen vnnd Erinnerung sein fu^ergelauffner Geschichte / "5)

Taurer betonar att de bilder som förefinnes i den lutherska kyrkan återger verkliga och sanna händelser i överensstämmelse med den Heliga Skrift . Med gott samvete kan man därför behålla bilderna:

"quia non sunt imagines fectitiae, sed verum aliquod repreäsentant, Es sind nicht -- Bilder von denen Dingen / so niemalen geschehen weren / Sondern es sind solche Bilder / die ware Geschichten anzeigen / vnd mit der heiligen Schrift vbereinstimmen / ". 6)

Som exempel nämner Taurer här bilder föreställande Kristi födelse, lidande och uppståndelse samt Gamla Testamentets berättelser om Abraham, Josef, David

1. Johannes Damascenus, On the Divine Images sid. 82 f.

2. Arndt, Ikonographia sid. 8.

3. ibid. Se även nedan sid. 213.

4.Se nedan sid. 208 f.

5. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Aiiii.

6. Taurer sid. Kii.

och Salomo. Vidare nämner Tauer bilder av apostlarna och andra heliga personer, t.ex. Luther och Brentz. I de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden möter vi på flera ställen liknande exempel på just främst historiska motiv, så t.ex. hos Gediccus:

”Wer weiss nicht / wem ist verborgen / zu welchem ende vnd nutz wir Bilder haben / nicht zwar abergleubische / abgo^ettische / Gottlose / schandbare Bilder / denn die verwerffen wir selbs / vnd sollen vnter vns Christen nicht geduldet werden / sondern scho^ene herrliche Historische Bilder vnd Gema^elde / die vns allerhand Historien vnd geschicht / so wol Geistlich / so wol Weltlich / wie sie sich begeben haben / fu^er Augen stellen ? Wer wolt ihm nicht von Hertzen lassen lieb sein / die artigen Kunstreichen gema^elde Biblischer Historien des Alten vnd Newen Testaments / Sonderlich aber der empfengnuss / Menschwerdung vnd Geburt / des bittern Leidens vnd sterbens / der Creutzigung / begra^ebnuss vnd aufferstehung / Himmelfahrt vnd letzten Zukunfft vnsers lieben HERRN vnd Heylandes Jesu Christi / ”. 1)

Genom bl.a. bilderna föres man alltså närmare en viss verklighet och kyrkobilderna vill på olika sätt levandegöra och åskådliggöra trons verklighet — både det som synligt hänt i världen och det som ligger utanför vår egentliga fattningsförmåga. Bildborrtagandet ansågs helt enkelt fördunklade den kristna verkligheten, detta att Gud på ett konkret och synligt sätt ingripit och ingriper i världen .

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Aiii

Bild som symbol

Mellan de gammaltestamentliga bilderna som syftar på Kristus och Kristus själv föreligger ingen uppenbar egentlig överensstämmelse. Så kan t.ex. inte ens kopparormen som Mose upphöjde i öknen enligt 4 Mos. 21 anses vara en självklar förebild — eller återspegling — av Kristus på korset. I förstnämnda fall gäller det en kopparorm medan det i sistnämnda fall gäller en avrättning av en mänsklig förebild. Kopparormen kan inte göra anspråk på att avbilda den historiska händelsen när Kristus avrättades på korset. Här föreligger alltså ett oklarare och mer komplicerat förhållande mellan typ och prototyp. För att förstå att kopparormen syftar på Krisati död på korset krävs ytterligare ett led utöver vad vi kan kalla för typ resp. prototyp, nämligen ett förklarande led som talar om för oss sambandet. I det här fallet utgör t. ex. Joh.3:14f. ett sådant förklarande led: ”Liksom Mose hängde upp ormen i öknen, så måste Människosonen upphöjas för att var och en som tror på honom skall ha ett evigt liv.” Syftet med förebilden i 4 Mos. 21 är inte att återge det historiska förloppet utan snarare att förmedla det religiösa innehållet i Jesu död på korset. När ett förklarande led behövs för att förstå sambandet mellan typ och prototyp föreligger begreppsmässigt bild i betydelsen *symbol*. Om nu en konstnär söker återge händelsen när Mose upphöjde ormen i öknen så exakt som möjligt — vi kan antingen tänka oss att konstnären varit med i öknen och varit ögonvittne till händelsen eller att konstnären rekonstruerar händelseförloppet utifrån den historiska beskrivningen i 4 Mos. — föreligger en bild i egentlig mening, en dokumentation av en frälsningshistorisk händelse. Koppas nu den teologiska tolkningstraditionen till bilden får vi dels en symbolisk bild och dels en egentlig bild.

Slutet av 1500-talet kännetecknas allmänt av en bildkonst med starkt symboliskt innehåll. Intresset för ikonografi och ikonologi ökade och det blev ofta en sport att ständigt skapa nya symboler och symboliska skildringar. Ofta kan det även inför en mer verklighetstrogen målning vara svårt att avgöra om konstnären endast söker dokumentera en yttre verklighet eller om hon eller han söker beskriva något helt annat som inte utan vidare kan slutas utifrån bilden i sig. Olika detaljer, attribut etc. i en viss tolkningstradition blir här vägledande. En bild föreställande Jesusbarnet i Betlehem med Maria och Josef — målad i enlighet med Luk. 2 — kan anses söka återge en historisk händelse. Genom att t.ex. förse Jesusbarnet och ofta även Maria och Josef med en gloria eller ljusstrålar kring ansiktet markeras gudomlighet och helighet och bilden får

härigenom ett djupare ikonografiskt innehåll. Hos Gediccus i dennes julpredikningar har vi ett intressant exempel på en medvetenhet om en bilds ikonografiska innehåll. I predikan för den Helige Stefanus dag heter det att det är riktigt att avbilda Jesusbarnet hållande ett äpple i ena handen och ett kors i den andra för att just förklara Guds rikes beskaffenhet här i världen. Genom bedrövelse, ångest och nöd måste vi ingå i Guds rike och växa i kunskap om Kristus:

"Darumb das Kindlein JEsus recht abgemalet wird / das es inn einer Hand hat einen Apfell / in der andern das Creutz / Darmit anzuseigen / Das wir durch viel trübsal / angst vnnd noth eingehen müessen in das Reich Gottes / wollen wir in der seligen erkentnuēs desHErrn Christi wachsen vnd zunemen." 1)

Vi har även här ett exempel på hur kyrkokonsten som sådan kunde användas i en predikan.

Under 1500-talet vinner emblematisken och hieroglyfiken insteg i den lutherska förkunnelsen. 1531 utges "Emblemata" av Alciati, 1556 "Hieroglyphica" av Valeriano och 1593 "Iconologia" av Ripa. Dessa och andra liknande verk skulle nu bli viktiga och här kunde man finna lämpliga symboler, attribut etc. att använda i förkunnelse och i teologiska framställningar. Så har t.ex. Greschat 2) påvisat att Arndt påverkats av just emblematisken när det gäller bildspråket i "Sanna Kristendomen", bl.a. av Camerarius. 3) I kyrkokonsten kom dessa arbeten att spela en stor roll som förlagor. Att Arndt ger sin försvarsskrift i bildfrågan just titeln "Ikonographia" är säkerligen också en påverkan härifrån. Allegoriska framställningar hade f.ö. använts i lutherska kampbilder redan från reformationens början, bl.a. avbildningar av påven som åsna och gris. Dessa kampbilder och karikatyror kom att gå hand i hand med renässanshieroglyfiken och emblematisken. Fr.o.m. förarbetet till Tridentinum 1537-38 spåras en häftig kritik i Luthers skrifter mot Rom. Denna kritik följs av en mängd flygblad. Enligt Grisar och Heege utkom särskilt 1545 ett stort antal sådana bilder "die sicher Luther zum Urheber haben" 4). I samband med Interim tolkar Flacius

1. Gediccus, Drey Christliche Weihnachtspredigten, Leipzig MDLXXXVI, sid. Gii.

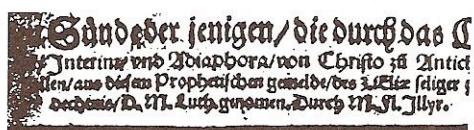
2. Die Funktion des Emblems in Johann Arndts 'Wahren Christentum' 1968.

3.Under 1600-talet blev det vanligt att illustrera uppbyggelseböcker med emblem och symboliska bilder, se bl.a. Elke Müller-Mees ,Die Rolle der Emblematik im Erbauungsbuch aufgezeigt an Johann Arndts '4 Büchern vom Wahren Christenthum', Düsseldorf 1974, samt Dietmar Peil, Zur "angewandten Emblematik" in protestantischen Erbauungsbüchern, Heidelberg 1978.

4.Hartmann Grisar och Frans Heege, Luthers Kampfbilder,4, Lutherstudien, Freiburg 1923 sid.16.

följande träschnitt angående vilket Flacius hävdar:

”Diese figur aber ist eine Prophecey gewest / von dem Trentischen Concilio / und allen verfelschunge der lehr / so darnach gefolgt habe / welche sie auffs aller meisterlichste abmalet.”¹⁾

Ikonografin sätts här in i ett profetiskt sammanhang, bildens symbolik är en profetia. Flacius förklrar bilden på följande sätt: Ryttaren är påvemakten (Paul III) 2). I sin hand håller han stinkande excrementer, d.v.s. Tridentinum. Grisen som åtrår att få smaka de stinkande excrementerna betecknar ursprungligen endast Tyskland eller närmare det romersk-katolska Tyskland 3) men hos Flacius

1. Flacius, Erklerung der schendlichen Sünde der ienigen / die durch das Concilium / Interim / vnd Adiaphora / von Christo zu Antichrist fallen / aus diesem Prophetischen gemelde..., Magdeburg 1550 , sid. Aii.

2. Se ovan sid. 44.

3.Jfr. Grisar och Heege IV sid. 28, 30 f.

har här en inskränkning i betydelsen ägt rum p.g.a. polemiken mot Interim.Grisen betecknar hos Flacius de "lutheraner" som återvänt till påvedömet:

"Also sehe wir leider itzund viel (ich mus sie so nenne) Lutherische / die zuvor die warheitJhesu Christi erkant vnd angenomen / den Antichrist samt seinem gewlichen vnflat erkant / verworffen vnd verflucht haben / gleich wie die Saw (nach dem spruch Petri) widder zum kot lauffen / vnd nach mancherley weise des Bapsts dreck fur ein recht Concilium vnd fur himelbrot fressen." 1)

Hur motiverar nu Flacius som ju företräder en via media i bildfrågan bruket av denna och liknande kampbilder? Syftet är naturligtvis främst att betraktaren skall lära sig känna igen och akta sig för Antikrist. Särskilt i Uppenbarelseboken utmålas Antikrist och denna bild är helt i linje med Uppenbarelsebokens skildring:

"Das also diese figur in allen stu^eccken vberein ko^empt mit der figur Johannis in der Offenbarung."2)

De satiriska bilderna anses mer eller mindre som en fortsättning på Uppenbarelsebokens bilder och uppenbarelser angående den yttersta tidens nöd och häri ligger också det profetiska. Under 1500-talet utges bl.a. flera skrifter innehållande hela serier av allegoriska bilder, syftande på bl.a. påvedömet. Bilderna förses med en förklarande text, ibland en längre utläggning. Vi kan här nämna två exempel på sådana bildserier eftersom de nämns av Arndt: dels de s.k. "Nürnberg Figuren" och dels Jo. Liechtenbergers. Dessa har försetts med en längre kommenterande text av bl.a Paracelsus.3) Om de s.k. "Nürnberg Figuren" skriver Arndt:

"Man sehe die wunderlichen Bilder vnd Figuren an / so zur zeit Friderici Barbarossae zu Nuernberg im Charteuser Closter funden sein / sind dieselben nicht wunderliche Offenbarungen des Antichristischen Pabstums / ".4)

Bilderna uppenbarar enligt Arndt det antikristliga påvedömet.På bilden på nästa sida sitter på den vänstra pelaren en konung, på den i mitten en munk och på den till höger finns en hand som håller ett horn. Enligt Paracelsus 5) betyder själva pelarna avguderi och artiklar mot tron, mot trons fäste. I handen hålls en ny

1. Erklerung... sid. Bi.

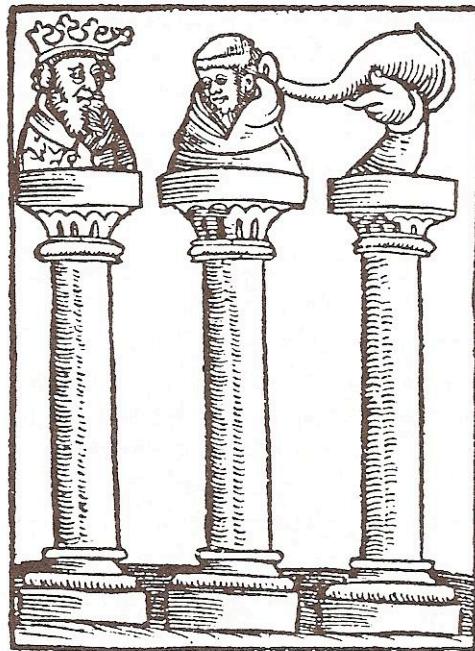
2. ibid. sid.Ci.

3.i Paracelsus, Sämtliche Werke, utg. Karl Sudhoff, 12. Band Berlin 1929 sid.511 ff resp.7.Band Berlin 1923 sid.477 ff.

4.Arndt, Ikonographia sid.33.

5.Paracelsus, Sämtliche Werke 12.Band sid. 557 f.

lära. Denna lära blåses in i munkens öra genom hornet för att denne skall lära, förkunna och leva efter denna nya lära. Från pelarna är inget annat att förvänta än avguderi, fördärvet, enligt Paracelsus påvedömet som skall brytas ner inifrån genom att en efter en skall komma och fördärva. Konungen till vänster betyder ett väldigt partiskt rike etc.

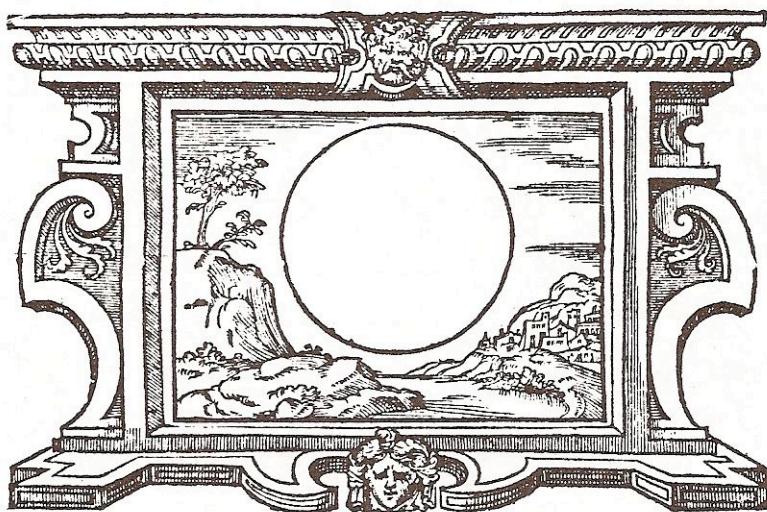
Ur Paracelsus, Sämtliche Werke 12. Band sid. 557.

Syftet med dessa och liknande symboliska och allegoriska bilder är främst att avbilda ett mer abstrakt förhållande eller begrepp. Detta kan antingen vara en mer inomvärldslig och mänsklig företeelse och egenskap eller ett djupare andligt sammanhang. För Arndt betecknar pelarna högfärd, girighet och vällust, vilka kännetecknar påvedömet :

"... / da dasselbe auff dreyen Seulen stehe / auff Hoffart / Geitz vnd Wollust". I)
Dygder och laster kom ofta att framställas personifierade fr.o.m. slutet av seklet även i den lutherska ikonografin och vi möter exempel på detta mer allmänt i kyrkokonsten under 1600-talet, t.ex. i Danmark under Christian IV. Även från kalvinskt håll accepterades principiellt användandet av symboliska

5. Arndt, Ikonographia sid.33.

bilder även om man av andra skäl hade svårt att tänka sig ha sådana bilder i ett gudstjänstrum. Ett intressant exempel är här Bezas 1580 utgivna skrift med den anmärkningsväreda titeln "Icones"¹⁾ som bl.a. innehåller en rad emblem. Emblemen kan för Beza främst sägas ha en ordfunktion (se nästa avsnitt). Genom den symboliska eller allegoriska bilden skall åskådaren väckas till eftertanke och erinran. Syftet med cirkeln på bilden här (se fig.) kan sägas vara rent religiöst uppbyggligt. Slutet på cirkeln är på samma gång början på cirkeln. På samma sätt är det för den kristne: när livet slutar börjar det:

*Principium in tereti quæris quicunque figura,
Principium inuenies h̄ic ubi finis erit.
Sic Christum vero quisquis reuerteris amore,
Quæ vitam hora tibi finiet, incipiet.*

1.se nedan sid. 224 f.

mer lever efter köttet än efter anden ansåg Martin Luthers kampbilder vara mer eller mindre hopfantiserade av någon lättsinnig narr:

”Sehr viel / die mehr nach dem fleische den nach de geist / weise / ..... / meinten vor etlichen wenig jaren / das diese vnd etliche dergleichen figurn / des heilige D. Martini Luthers vom Antichrist / schandgemelde / vnd von einem mutwilligen alten narren gefantasiert weren. Das sie aber aus keinem mutwillen / sonder aus einem heftigen eiuer vnd geist hergeflossen sein / hat das werck an dieser figur gnugsam erweiset.” 1)

Arndt förutsätter både naturlig och gudomlig vishet för att förstå bildernas hemlighetsfulla språk. Angående att tolka Uppenbarelsebokens bilder skriver Arndt i ”Ikonographia”:

”Ist jemandt von Gott mit dem Verstande begabet / der diese Bilder gru^entlich verstehet / der wolle es mitteilen / vnd den Wermutsternen / so vom Himmel gefallen / gru^endtlich ausslegen / denn darin viel Go^ettliche vnd natu^erliche Geheimnus verborgen sein / vnd erfordert dieses einen sonderlichen hohen Verstandt im Licht der Natur.” 2)

I samma kapitel nämner Arndt inledningsvis Heinrich Khunraths ”Amphitheatro sapientiae divinae & humanae”. 3) Till dennes arbete författade Arndt - visserligen anonymt - en introduktion .4) Khunrath söker i sitt arbete bl.a. förklara hur vi erhåller kunskap. Förståelsen av vår tillvaro överhuvud sker genom en naturlig vishet, **magia**, en övernaturlig, **kabala**, och en gudomlig, **teologia** , — eller de tre ljusen: *det naturliga, det övernaturliga och det gudomliga..* Själva visheten som sådan är f.ö. en spegel och bild av Guds verksamhet enligt Khunrath utifrån Vis.7:26: ”Ja , hon är ett återsken av det eviga ljuset och en klar spegel, som återspeglar Guds verksamhet, och en avbild av hans godhet.” Denna gamla, glömda hemlighetsfulla vishet — som främst beskrivs i Ordspråksboken och i Vishetens bok, alltså Salomos vishet, kan man nu åter föra fram i ljuset enligt Arndt:

”man ko^enne diese verloschene Mysteria wieder an das Licht bringen auss den Schrifften Salomonis.”5)

Genom denna vishet, uppdelad i magia, kabala och teologia förstår vi också bildernas symboliska innehåll. När det gäller t.ex. de gammaltestamentliga förebilderna till Messias är det främst kabala som uppenbarar innehållet :

1.Flacius, Erklärung ... sid. Aii.

2.Arndt, Ikonographia sid.37.

3.ibid.sid. 32.

4.Arndt, Judicium und Bericht eines Erfahrenen Cabalisten und Philosophen vber die 4.Figuren dess grossen Amphitheatri D. Heinrici Khunradi ,i De igne magorum, Strassburg M.DC.VIII .

5. ibid. sid.108.

"Dann **Cabalae** offenbahret die verborgene Geheimniss der Schrift vom Messia / welche geheimnuss vnter dem Buchstaben der Schrift verborgen ligen.In dem Cabalistischen Liecht aber siehet man diese verborgene Goëttliche geheimnuss."¹⁾

Det som kännetecknar kabalan är bl.a. att den uppenbarar visheten genom dunkla ord, olika tänkespråk och gåtor. Genom "des Cabalistischen Geistes" uppenbaras dock allt. Arndt skriver i introduktionen till Khunraths skrift:

"Die **Cabala** aber offenbahret / ja verberget ihre Weisheit in dunckelen worten / Spruechen / Raëtzeln / tieffsinnigen Reden / Darumb die Propheten viel in der Schrift Cabalistischer weise geredt haben / da vnter dem Buchstaben viel heimlicher Weisheit verborgen liget: Aber die geschwindigkeit dess Cabalistischen Geistes offenbahret alles."²⁾

Det som skiljer Magia och Kabala är att uppenbarelsen genom magia sker på ett mer yttre sätt genom bilder, bokstäver etc.:

"Die **Magia** offenbahret ihre Geheimnuss durch Bilder zurichten / **Figuren, Characters,** vnd durch die loëbliche Kunst die **Signatur**, vnd **Scientiam signatam.**"³⁾

Påpekas bör att både begreppet Magia och Kabala i andra sammanhang och även senare ofta har en mer särpräglad innehörd. För Arndt motsvarar begreppet Magia närmast vad vi idag skulle kalla naturvetenskap i största allmänhet och de främsta representanterna för Magia är otvivelaktigt de vise männen som sett den nya stjärnan och förstått att uttyda dess tecken. Vi återkommer till detta i samband med *Liber naturae*. Vad nu magia, kabala och teologia närmare innehåller beskrivs i Khunraths verk med fyra detaljrika illustrationer. Arndt introducerar på följande sätt:

"Was nun der **Author** dess *Amphitheatri* mit worten gelehret in dem **Prologo**, das wil er nun weiters auch augenscheinlich zeigen in den **4. Figuren, & c.**"⁴⁾

Syftet med dessa illustrationer är att förklara och beskriva en metafysisk, andlig och gudomlig verklighet på ett schematiskt sätt. Här sammanvävs symboler, ord, bokstäver med bilder i mer egentlig mening - allt för att förklara och beskriva mer abstrakta begrepp och relationer. Någon mer påtaglig likhet mellan typ och prototyp föreligger alltså inte här p.g.a. att prototypen tillhör en osynlig dimension, typen är däremot mer synlig på ett konkret plan. Dessa illustrationer är typiska exempel på allegoriska framställningar i slutet av seklet. Sådana allegoriska framställningar hjälper säkerligen också till att forma många teologers tankesystem. Enligt Arndt förstas med första figuren 5) hos

1. Arndt, *Judicium und Bericht ...* sid.ll2.

2. ibid. sid.ll4.

3. ibid. sid.ll4.

4. ibid. sid.ll7.

5. ibid. sid.ll8.

Khunrath de tre ljusen: det naturliga, övernaturliga och gudomliga. Dessa inneslutes i den Heliga Treenigheten. Först nämns Guds namn eller Guds kraft. Guds namn är nämligen gudomliga krafter och dessa olika namn eller krafter är 72 till antalet. Från dessa namn härflyter sedan namnen på änglarna. Från änglarna härflyter sedan i sin tur de naturliga himmelskrafterna. Härunder är **vires**, d.v.s. dygderna. Allt utströmmar dock från Gud och därfor inneslutes alla de hebreiska namnen i en och samma cirkel. Andra figuren betecknar **magiam** och den tredje **alchymia**, d.v.s. de söker beskriva mer naturvetenskapliga förhållanden som naturligtvis också härflyter från Gud.¹⁾ Den fjärde figuren slutligen söker beskriva **theologia** som helt enkelt är människans samtal med Gud i böni den Helige Ande, f.ö. en central punkt i Arndts författarskap:

"In der 4.Figur , lehret das Amphitheatrum Theologiam in Oratorio, vnd ist Theologia nichts anders / dann Alloquium Divinum, ein Gespraech mit GOtt durch Gebet / vnd durch den heiligen Geist." ²⁾

Khunraths och liknande arbeten med även symboliska och allegoriska bildframställningar har alltså fascinerat Arndt. Om Arndt helt förstått Khunraths invecklade tankar och system låter han själv stå öppet:

"Auss welchem meinem Bericht der Herr zu ersehen / ob ich in diesen dingen etwas verstehe oder nicht." ³⁾

Under alla förhållanden bör det kunna sägas att 1500-talets allegoriska ikonografiska arbeten bildar underlaget för många av utsagorna i Arndts författarskap .För en mer ingående förståelse av Arndts teologi bör i högsta grad även detta beaktas. Kanske är detta en av förklaringarna till att många utsagor i Arndts skrifter under 1600-talet och framåt kommer att i sin tur bli förlagor till många kyrkomålningar.⁴⁾ Bilder blir hos Arndt verbaliseraade. Utifrån Arndts skrifter blir de åter bilder. Med hjälp av bl.a. 1500-tals ikonogafin skulle alltså Arndt forma bl.a. "Sanna Kristendomen", och många emblem åskådliggjorde de andliga dygder etc. som kännetecknar en helgad kristen.

1. Arndt, Judicium und Bericht... .sid.ll9 ff.

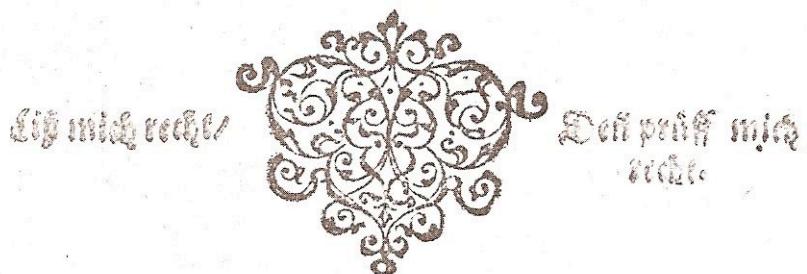
2.ibid.sid.123.

3.ibid.

4.Se t.ex. Sigrid Christies undersökning av kyrkokonsten i Norge.

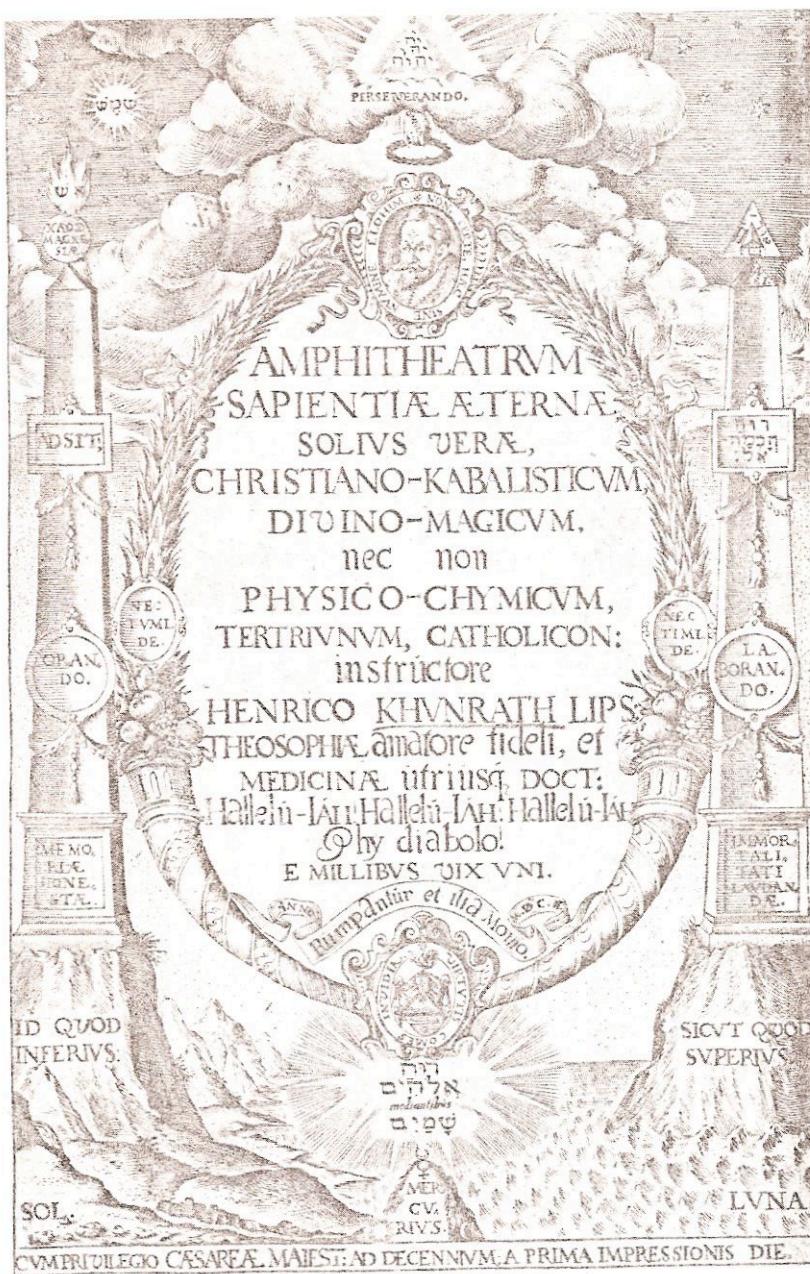
IKONOGRAPHIA.
Gründlicher vnd Christ-
licher Bericht,
Von Bildern ihret
Ursprung/ rechtem gebrauch vñ miss-
brauch/ im alten vnd newen Testamente: Ob
der misbrauch die Bilder gar ausshebe: Was dieselbe
für ein gezeugnus in der Natur haben/ in Geistlichen
vnd Weltlichen Sachen: Von der Ceremonia oder
Zeichen des Creütes: Auch von der cüsserlichen
Reverenz vnd Ehrebitung gegen dem hoch-
gelobten Namen Jesu Christi / unsers
einigen Erlösers vnd Ehren-
Königes.

Durch Iohannem Arndtum/ Pfarrern
der Kirchen S. Nicolaj zu Quedel-
burgk beschrieben.

Gebruckt zu Halberstadt/ bey Georg Roten.

Titelsidan till Arndts "Ikonographia" 1596.

1595? gav Heinrich Khunrath ut arbetet "Amphitheatri sapientiae divinae et humanae".
Titelsidan här är från ett något senare, liknande arbete från 1609.

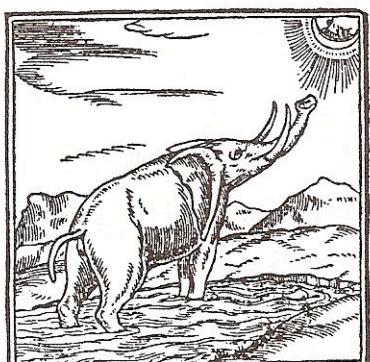

Abb. 25. Piero Valeriano, Hieroglyphica, Buch 2. Pietas.

Abb. 26. Piero Valeriano, Hieroglyphica, Buch 2. Mansuetudo.

Abb. 33. Alciati, Emblemata. Paris 1534.
Princeps subditorum incolumitatem procurans.

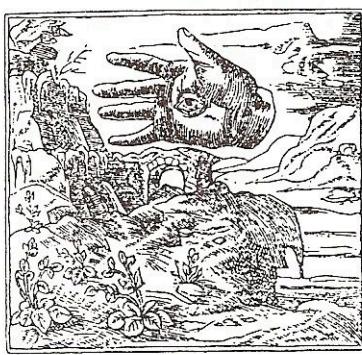
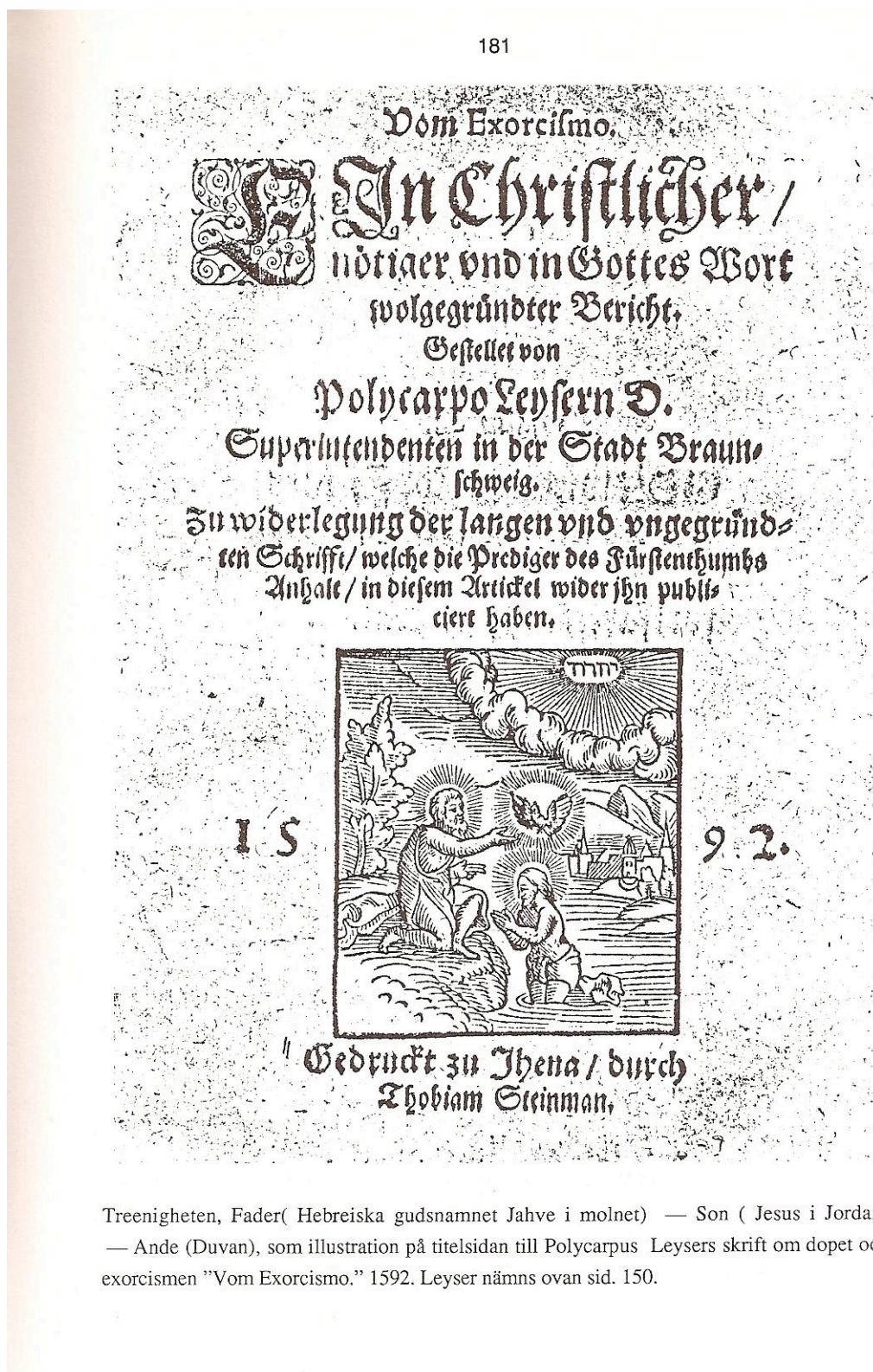

Abb. 35. Alciati, Emblemata. Lyon 1550.
Sobrie vivendum et non temere credendum.

Under 1500-talet hyste man ett inte så ringa intresse för de äldre kulturernas bildspråk, t.ex. hieroglyferna. Arndt skriver i "Ikonographia" om bildspråket från antiken: "Auff diese weise haben die Egiptischen / Persischen Philosophi / so man Magos nennet / ire herrliche / natuerliche vnd nuetzliche Kuenste / darinn die rechte Philosophia stehet / durch Bilder beschrieben / Vnd sindt solche Schriften Hieroglyphica genant / dadurch sie die natuerlichen geheimnus den Vnwirdigen verborgen / den Wirdigen vnd Verstendigen abgeoffenbart.", se sid.194. Ovan några illustrationer ur Piero Valerianos "Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis", Basel 1556 och nedan ur Andrea Alciatis (1492-1550) "Emblemata". Ur L. Volkmann, Bilderschriften der Renaissance, 1923 sid. 37 resp. 44.

Treenigheten, Fader(Hebreiska gudsnamnet Jahve i molnet) — Son (Jesus i Jordan)
— Ande (Duvan), som illustration på titelsidan till Polycarpus Leysers skrift om dopet och
exorcismen "Vom Exorcismo." 1592. Leyser nämns ovan sid. 150.

Renässansikonografin vid slutet av reformationsseklet kan ofta vara invecklad och långsökt. I den kristna traditionen föreligger dock mer vanliga och klassiska symboliska bilder av sådant som inte utan vidare kan avbildas i ett striktare typ - prototypförhållande. Som exempel kan här nämnas avbildningar av Gud som Fader och Ande samt av treenigheten som sådan. I försvaret för bilder har man ofta i den kristna traditionen åberopat Dan.7:9 : "Medan jag ännu såg härpå, blev troner framsatta, och en som var gammal satte sig ned. Hans klädnad var snövit, och håret på hans huvud var såsom ren ull; hans tron var av eldslågor, och hjulen därpå voro av flammande eld." resp. 7:13: "Sedan fick jag, i min syn om natten, se huru en som liknade en människoson kom med himmelens skyar; och han nalkades den gamle och fördes fram till honom." Vi möter det hos Damascenus:

"Daniel saw the likeness of a man, and one like a son of man coming before the Ancient of Days."¹⁾

Samma anförlärare i Mümpelgartische Gespräche:

"Item / malet uns nicht der Prophet Daniel Gott ab / da er den Alten gesehen / des Kleid schneeweiss / un dz Haar auff seinem Haupt / wie weisse wollen / Dan.7. Seind nicht dz auch gemalte Bilder?"²⁾

Andräae framför här att Daniel helt enkelt avmålar Gud som en äldre man. Få utsagor om hur Gud egentligen ser ut har varit så kontroversiella som just föreställningen om Gud som en gammal man och även i modern religionsdebatt återkommer den gång på gång. Frågan är naturligtvis här om Daniels syn skall betecknas som ett verklighetstroget avbildande av Gud som Fader eller om synen främst har ett starkt symboliskt innehåll där det centrala är att beskriva Sonens förhållande till Fadern. Att ytterligare konkretisera synen genom att i kyrkokonsten direkt avmåla Gud som en äldre man ansågs från kalvinskt håll orätt främst därför att det läste fast en viss yttre föreställning om Gud vilket i sin tur förhindrade och begränsade möjligheterna att förstå det djupare andliga innehållet — det symboliska — i t.ex. Daniels syn här. Även hos Niels Palladius är detta klart formulerat. De antropomorfistiska utsagorna skall helt tolkas på ett andligt sätt och Palladius hänvisar i det sammanhanget till Augustinus:

"Liess auch Augustinum / in Buch von dem Göttlichen wesen / wie die schrift nach menschlicher art / aber doch figurlicher weiss / von den gliedern Gottes pflegt zu reden / und was durch das Haupt Gottes / durch seine Har auff dem Haupt / auch die Augen unnd Oren etc. Geistlich verstanden werde. Denn in allem diesen muss man nicht fleischlich und nach dem Buchstaben verstehen / sondere alles was man von Gott redet / muss Geistlich 1.Johannes Damascenus, On the Divine Images sid.80.

2.utg. Beza 1588 sid.18; Acta 1587 sid. 414 f. Se även nedan sid.187 f.

verstanden / geglaubt und bekant werden. Denn Gott lebt sich an keinem ort sehen / wird auch mit leiblichen Augen nicht gesucht / und mit keines menschen gesicht gefasset / ..." 1) Bakom Palladius hållning ligger säkerligen Calvins. En huvudtanke hos Calvin i "Institutio" när det gäller bildfrågan är att ett avbildande och avmålande av Gud motsäger hans väsen och är ett skändande av hans majestät:

"Jede bildliche Darstellung Gottes widerspricht seinem Wesen. ... Es steht also fest: was je an Standbildern errichtet oder an Bildern gemalt wird, um Gott darzustellen, dass missfällt ihm stracks als Schändung seiner Majestät." 2)

I argumentationen i samband med anhaltinska bildstriden framhålls detta gång på gång från kalvinskt håll. Eftersom man primärt inte skilje mellan målade bilder och verbala bilder från gnesiolutherskt håll (se *Bild och ord*) hade man härifrån svårt att förstå varför inte Bibelns antropomorfismer kunde få avbildas. Kriteriet ansågs här vara att den avmålade antropomorfismen skulle överensstämma med Skriften. "Notwendige Antwort" fastslår:

"WEliches alles nicht zu dem ende gesagt wird / als sol man die Kinder / oder auch den einfeltigen gemeine Laien / in solchen einfallenden gedanken vnd Bildern dergestalt stercken / das sie halten vnd glauben solten / Gott were in seinem eigen wesen / ein solch vmbeschriebener vnd mit leiblicher gestalt vnd Bildern begreifflicher Gott / auch nicht / das wir ohne vnterscheid alle Bilder / damit man Gott mahlet / recht vnd gut heissen / (Dann wir allein die verteidigen / in welchen Gottes Offenbarungen / deren die Schrift gedencket / Historischer weise fu^ērgemahlet werden) Sondern dahin ists gemeint / das man von wegen einfallender Bilder niemand freuentlich richten oder verdammen sol / wenn er nur solche einbildung vnd gedancken regulirt nach der Richtschnur des glaubens / vnd der Schrift erklerung / nach welcher auch die obangerregten Offenbarungen Gottes / vnd die gewo^ēnliche **Anthropopathia** der Schrift / sich regulirn vnd richten mus." 3)

Eftersom Gud avbildas i Bibeln som en gammal man eller på annat sätt med mänskliga egenskaper föreligger inget hinder att framställa detta i kyrkokonsten. Härmed tänker man sig inte från gnesiolutherskt håll att detta skall förstås bokstavligt utan det är naturligtvis frågan om symboliska framställningar av Guds väsen och egenskaper. Gediccus förtigligar:

"Wir sein nicht so vnbesonnen / oder nerrisch / das wir nicht solten wissen / das das wesen GOTTES nicht kan dargestellet noch **exprimiret** werden in einem Bildnuss oder Gemelde. Denn Gott freylich ein Geist ist / ... Dieweil aber vnser HErr Gott in seinem Wort ihm selbst vnsere wegen zueignet / Mund / Zung / Nasen / Arm vn dergleichen Gliedmassen / worumb solt e es den vns nicht zuglassen sein / Gott eben auff solche weise mit Farben zu

1. Palladius sid.Di.

2. Calvin, Institutio I kap.ll , übersetzt und bearbeitet von Otto Weber, 1936 sid. 75.

3. Notwendige Antwort sid.73 f.

mahlen / auff welche weise er sich selbst in seiner art zu Reden abgemahlet hat ? ”¹⁾

Dan. 7 beskriver just Guds majestät enligt Gedlicus och detta borde kunna förstås av var och en:

”Aber ein ander gelegenheit hats / wenn GOtt selbsat ein Gema^elde in seinem Wort exprimiret vnd ausstruckt / als das Daniel meldet de antiquo dierum von dem Alten / dem Fewerflammigen Stuel / vnnd Fewrigen Strahl / so von im aussgehet. Den do ist niemand / der es nicht verstehe / das hiedurch die Gewalt vnd Mayestet des HErrn abgebildet sey / vnd das der Prophet mit nichten diss habe gewolt / das wir vnserm HErrn Gott Leib oder Alter solten zueignen / oder dergleichen von ihm vns einbilden.”²⁾

Att Gud beskrivs som en gammal man i Dan. 7 visar enligt ”Notwendige Antwort” Guds evighet och oföränderlighet, före honom fanns ingen, han är den förste och den siste:

”HAt also Gott der HErr selbs in einem solchen Bild vnd gestalt eines alten Mans / in grawem Ha^eupt sich offenbaren wollen / nicht der meinung / als ob er in seinem eigen Go^ettlichen ewigen wesen ein solcher Alter grauer Mann sey / vnd Menschen gleich / sondern hiermit als in einem Bild sein ewige Maiestet gleichsam fu^er zumahlen / vnd anzuseigen / das vor ihm kein anderer / sondern er der erste vnd der letzte / vnd ausser aller zeit von ewigkeit her gewesen sey.”³⁾

Utsagorna i Bibeln angående Guds ögon, öron, händer, fötter etc. beskriver inte enligt ”Notwendige Antwort” hur Gud egentligen ser ut. De antyder istället Guds vishet,kraft och förmåga när det gäller hans verk och handlar om vad Gud gör, att han ser , hör, vet och förmår allt :

”Darmit aber wird er nicht / wie er in dem vnsichtbarn geistlichen wesen seiner ewigen Gottheit an ihm selber ist / beschrieben / sondern es wird angedeut die wirkung seiner Weisheit / krafft vnd vermo^egen in seinen Wercken / die er thut / das er nemlich alles sihet / alles ho^eret / alles weiss / alles vermag / vnd alles thut vnd schaffet / was er wil in Himmel vnd auff Erden.”⁴⁾

Att förstå innebördarna av dessa symboler möter inga större svårigheter och kräver knappast någon mer ingående förklaring. Att t.ex.en bild av ett öga kan beteckna seendet som sådant ligger helt inom vanligt språkbruk. När man därför talar om *Guds öga* eller möter en bild av ett öga på t.ex. en altartavla är det uppenbart att det på något sätt handlar om Guds seende. Enligt ”Notwendige Antwort” söker man inte avbilda Guds väsen som sådant utan endast de sätt eller de former Gud uppenbarat sig, **modus revelationum**. Det är alltså tillåtet att

1. Gedlicus, Von Bildern vnd Altarn... sid.Li.

2 ibid. sid. Li f.

3. Notwendige Antwort... sid. 70.

4. ibid.

framställa sådana bilder av Gud även om man inte avbildar själva Guds väsen:

”... das die Bilder Gottes / wenn man nicht das wesen Gottes selbs / sondern allein die modus revelationum darmit meinet / historicé zumahlen erlaubt sey.” 1)

Att avbilda Gud utifrån uppenbarelsesättet tillämpas när det gäller bildframställningar av Treenigheten. Utifrån Dan. 7 avbildas Fadern som en gammal man, Sonen avbildas inte symboliskt utan som sann mänskliga utifrån inkarnationen 2) och den Helige Ande avbildas främst i gestalt av en duva:

”...formas revelationum, in welcher sich der Vater Daniel .7. der Sohn im angenommenen Fleisch / der heilige Geist in gestalt der Tauben offenbahret / ”.3)

Att det skulle vara oriktigt att beskriva Guds treenighet med hjälp av symboler och tecken avfärdas av Gediccus. Symbolerna gör inte anspråk på att vara en fullständig avbildning av Gud utan genom symbolerna förklaras och visas vissa egenskaper etc. som man tillskriver Gud:

”Denn man nicht wieder die Religion vnd Gesetz Gottes thut / wann eine gestalt den heiligen hochgelobten Dreyfaltigkeit mit etlichen Zeichen angezeigte wird welche gestalt so wol im Alten als im Newen Testament sich zu erkennen gegeben / sintemal keiner so vnuerstendig ist / das er gleube / das durch solch Bildnuss die Gottheit ausstrücklich angezeigt wird / sondern dadurch werden etliche eigenschafften vnd wirckungen / die man Gott zumisset / erlehret.” 4)

I många kyrkor och hem är Gud avbildad enligt Gediccus som en gammal man med Sonen strax efter nedtagandet från korset i skötet. Över båda svävar den Helige Ande i gestalt av en duva. Runt dessa är änglar avbildade visande medlidande:

”In vielen Kirchen vnd Heusern ist Gott der Himlische Vater abgemahlet vnd gebildet in gestalt eines alten Mans / der seinen eingebornen Hertzallerliebsten Sohn in Form vnd gestalt / wie er vom Creutz nach der Marter abgenomen / vber den Schoss liegen hat / vnd über inen beyden schwebet der Heylige Geist in gestalt einer Tauben / rings vmbher sind die lieben Engel gemahlet vnd gebildet / wie sie den Sohn Gottes ansehen / vnd gleichsam weinen vnd mitleiden haben / vber den Wunden vnd schmertzen / die er am Creutz ausgestanden hatte.” 5)

Gediccus nämner motivet därför att man från kalvinskt håll bl.a. framdragit detta som ett avskyvärt motiv. Som svar härpå framhåller Gediccus angående Gud som Fadern — gammal man — Dan. 7. Angående Sonen är det inte

1. Notwendige Antwort sid.77.

2. se ovan sid.165.

3. Notwendige Antwort sid.77.

4.Gediccus, Von Bildern vnd Altarn...sid. Lii.

5. ibid. sid. Hi.

frågan om en symbolisk avbildning utan om en verlig, eftersom Sonen även är sann mänsklig. 1) Den Helige Ande avbildas som en duva inte därför att man skall anse att han till sitt väsen är en duva utan därför att han uppenbarade sig så vid Jesu dop i Jordan:

"Der heilige Geist wird gemahlet in gestalt einer Tauben / nicht das man dafu^r halte / das er in seinem Wesen also sey / sondern dieweil er sich bey dem Jordan also geoffenbaret hat." 2) Samma gäller de avbildade änglarna:

"Die Engel sind auch in ihrem wesen nicht wie Ju^englinge / haben sich aber offtermals in derselbe gestalt geoffenbaret." 3)

Det förklarande ledet till sistnämnda symboliska bilder utgöres av den bibliska uppenbarelsesituationen. Genom kännedom om t.ex. händelseförlloppet i samband med Jesu dop i Jordan förstår man vad duvan symbolisera o.s.v. Sådana symboliska bilder i Nya Testamentet betecknas av Arndt **mysticae**. De främsta bilderna enligt honom här är just duvan och lammet:

"ERstlich so hat sich Gott der heilige Geist in Taubebilde vnd gestalt geoffenbasret / nicht ohne sondere vrsach / Wie auch der Son Gottes im bilde eines Lämbleins Apoc. 5. vnd 14." 4) Eftersom en duva nu kan beskådas med kroppsliga ögon så är detta ett säkert argument för att bilder inte förbjuds utifrån Nya Testamentet:

"Weil nun das Bilde der Tauben mit leiblichen Augen gesehen / so ist es ein gewiss Argument / das Bilder im newen Testament ohne Su^ende / ja wol mit nutz mit leiblichen Augen ko^ennen angeschawet werden." 5)

De symboliska bilderna kräver överlag ett förklarande led. Betydelsen och innebördens kan vara mer eller mindre uppenbar. En symbolisk bild har funktionen att s.a.s. representera en annan storhet än den egentliga prototypen. Utan ett förklarande led är kopparormen som Mose upphöjde blott en kopparorm och inte ett tecken som vill förmedla den läkedom som kommer mänskligheten till del genom Jesu död på korset. Utan ett förklarande led är duvan blott en duva och inte en uppenbarelseform av den Helige Ande. De symboliska bilderna har alltså en teckenfunktion eller mer egentlig språkfunktion.

1. se ovan sid.165.

2.Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Hii.

3. ibid.

4. Arndt, Ikonographia sid. 24.

5. ibid.

Bild och ord

Förhållandet mellan ord och bild återkommer ofta i argumentationen mellan lutheraner och kalvinister i dess mångfald av aspekter. Man diskuterar liknelser och profeternas visioner, d.v.s.verbala bilder. Ett historiskt händelseförlopp kan återges antingen med en bild eller genom en skriven framställning. Skrivtecknen liksom bilder är något vi behöver för att minnas saker och ting, d.v.s. någon egentlig skillnad behöver inte föreligga mellan de skrivna orden och bilder. Det kan vidare vara svårt att skilja mellan skrivtecken och bildskrift. Härtill är det möjligt att avbilda ord som motiv på en tavla — t.ex. de danska katekesaltartavlorna. Själva bokstäverna som sådana kan dessutom ha en ren bildfunktion och symbolfunktion utöver att vara själva ljudets bild eller tecken .

Att det himmelska på olika sätt avmålas i Bibeln är en vanlig tanke i de lutherska skrifterna i slutet av seklet — en tanke som naturligtvis påträffas tidigare i det kristna traditionsstoffet. I samband med bildfrågan anför man ofta t.ex. Jesajas syn i templet eller synerna i Daniels bok. Varken när det gäller Jesaja eller Daniel föreligger något konkret föremål, konstverk, utan avmålandet sker s.a.s. helt med ord. Dock betecknas dessa syner som målningar, så av Andreae i samband med Mümpelgartische Gespräche:

”An non hae sunt picturae?”¹⁾

Avmålandet av det gudomliga och himmelska genom bibelordet intar en dominerande plats i Arndts författarskap. Bakom kan bl.a. den damascenska teologin och bildläran sägas ligga. Temat möter vi i hela Arndts teologiska hållning och ger tydliga utslag både i ”Sanna Kristendomen ” och i hans Postilla och Psalmarkommentar. Arndt kan sägas främst utgå från själva bildbegreppet som sådant (se nedan *Bildkategorier*) och härmed kommer bildläran som sådan att bli en viktig del av uppenbarelsenläran. Tanken är hos honom klart formulerad redan i ”Ikonographia”:

”Vnd in Summa / Es ist die hoēchste / Geistliche vnd Weltliche Eloquentz vnd Weisheit / also durch Bilder vnd Figuren das Reich Gottes verkuēndigen / vnd abmalen / wie die gantzē heilige Schrifft bezeuge. Wil man nun Bilder vnd Figuren verwerffen / so mus man Gottes Wort vnd Geist mit verwerffen.”²⁾

Arndt åsyftar här främst det som utmålas för oss genom själva bibelordet. Från

1. Acta 1587 sid. 391.

2. Arndt, Ikonographia sid. 31.

kalvinskt håll invände man i det här sammanhanget att de verbala bilderna, t.ex. Jesu liknelser, knappast hade något med de materiella konstverken att göra. Arndt refererar denna kalvinska tankegång för att sedan kunna gå i svaromål:

” Hie wird das gegenteil lachen (wie sie pflegen) vnd sagen : Sihe da / Was gehet das die gemachten Bilder an ? Was ist doch das fu^r ein Argument / von einer figu^{rlichen} / verblu^embden Rede / zu einem eusserlichen formirten Bilde vnd Gemehlde.”¹⁾

Arndt avfärdar sedan denna kalvinska hållning och förtigdligar att det i stort inte föreligger någon skillnad mellan verbala bilder och målade bilder eftersom den inre föreställningen blir densamma utifrån samma motiv antingen det s.a.s. målas verbalt eller med pensel,d.v.s. för honom och de lutherska teologerna överhuvud blir de verbala bilderna i Bibeln ett stöd för det yttre bildbruket:

”Antwort: Wie eine figu^{rliche} Rede / durch die Prosopeiam einem Menschen durchs Gehör im Hertzen / ein Bilde fu^rmalet / vnd also formiret / das es im Gedechtnus bleibt : Also formiret / ja imp*i*miret das anschawen eines zierlichen Bildes vnd Gemehldes im Hertzen des Menschen / Geistlicher weise dasjenige / so es bedeutet.”²⁾

Här skiljde man sig markant från den kalvinska hållningen. Att Gud talar till profeterna i bilder i Gamla Testamentet betyder enligt Beza inte att Gud tillåter det yttre bildbruket utan tvärtom: de enda bilder Gud tillåter i andliga sammanhang är just de verbala. Man skiljer alltså från kalvinskt håll konsekvent mellan verbala resp. yttre konstwerk etc. Bezas tankegång refereras av Arndt:

” Auff die Gesichte der Propheten antwortet Beza: Das Gott der HErr den Propheten sich durch Bilder geoffenbaret / auch befohlen / ire Gesichte zu beschreiben, sey darumb geschehen / auff das manm die Bilder nicht anderswo / sondern alein im Worte anschawen solle / da sie nicht stumm / wie die Bilder / so die Maler machen. Beza meinung ist / man sol kein Bild mit leiblichen Augen anschawen / sondern allein im Worte / darvmb Gott der HErr den Propheten ire Gesicht befohlen zubeschreiben.”³⁾

Från lutherskt håll anser man alltså att de i Bibeln verbalt för oss målade bilderna i princip i lika hög grad direkt skulle kunna ha målats för oss genom t.ex. en tavla framställd av en konstnär.

Ytterligare ett slag av bilder föreligger för oss ”målade” med ord i Bibeln, nämligen alla de egentliga historiska händelserna. Ett historiskt händelseförlopp kan ju antingen framställas genom en verbal beskrivning eller genom ett återgivande i bild. Rent historiska motiv ⁴⁾ i bild invände man inte teoretiskt

1. Arndt, Ikonographia sid. 31.

2. ibid.

3. ibid. sid. 23.

4. se nedan sid. 224 f.

emot från kalvinskt håll men trots detta avvisade man t.ex. att bilder skulle kunna vara för de icke läskunniga vad skrivna böcker är för de läskunniga. En inte så liten del av argumentationen mellan lutheraner och kalvinister gäller just denna problematik.

En frälsningshistorisk händelse kan antingen förmedlas genom en bild eller genom ord. Är motivet samma är förfaringssättet dock likgiltigt utifrån den lutherska hållningen. En viktig roll har just här Gregorius den Stores yttrande, att bilder är för de icke läskunniga vad skrivna böcker är för de läskunniga, spelat i kyrkans bilduppfattning genom århundradena och yttrandet bearbetas också i den begynnande lutherska traditionen. Kyrkoordningen för Wolfenbüttel 1543 stadgar t.ex.:

"...de bilden syn der leyen böke. Dat kan men jo nicht verstan anders wenn van malwerke, dar ware historien sind gemalet, dar de leyen uth lesen und sehen, dat se in den böken nicht lesen könen."¹⁾

Just bildernas didaktiska värde betonas ofta när det gäller luthersk bilduppfattning och det med all rätt — inte minst eftersom detta betonas i många av de lutherska kyrkoordningarna under reformationsseklet. Även Gregorius den Stores yttrande citeras i flera kyrkoordningar, t.ex. i kyrkoordningen för Oldenburg 1573:

"Daher auch die Bilder der Leyen Bibel genennet werden, wie Gregorius schreibt: Quod legentibus est scriptura, hoc idiotis praestat pictura."²⁾

Att bilder har ett visst didaktiskt värde kan alltså anses vara en mer officiell och allmän luthersk hållning. Påpekas bör naturligtvis att hållningen inte är specifik för den begynnande lutherska traditionen utan den är genomgående i hela den västliga bildteologin och på denna punkt skiljer sig knappast de lutherska reformatörerna från den romersk-katolska hållningen. Ev viss avgränsning mot romersk-katolsk hållning söker dock "Notwendige Antwort" åstadkomma genom att hävda att man i den romersk-katolska kyrkan skulle mena att termen *i diotis* betecknar lekfolket som sådant, d.v.s. att läsandet av Bibelordet som sådant endast var förbehållet prästerna. I "Notwendige Antwort" hävdas följande angående själva termen:

"HErgegen wann etliche vnder den vnsern anziehen den Alten Spruch (das die Bilder / oder fu^ergemahlten Biblische Geschichten / seyn der Layen Bibel) verstehn sie durchs Wörtlein (Layen) nicht ohne vnderscheid alle vnd jede Personen / so in weltlichem Stande sind. Sondern allein die **idioten** / welche nicht studiert haben / zuuoraus die weder noch lesen ko^ennen / bey welchen solcher mangel durch die **picturas** in den priuaterinnerungen der

1. Die evang. Kirchenord. des XVI Jahrh. Bd. VI / I sid. 66 f.

2. ibid. Bd. VII / 2 / 1 sid. 1083.

Biblischen historien erstattet wirdt / nach dem bekannten Lateinischen reimen: *quod doctis est scriptura, id indoctis est pictura.*" 1)

Avgränsningen hänger samman med att man från kalvinskt håll menade att lutheranerna genom att hävda bildernas didaktiska värde företrädde en papistisk ståndpunkt som i själva verket skulle innehåra att prästerna hade en bibel och lekfolket en annan, prästerna det skrivna ordet och lekfolket bilderna. I vad mån denna ståndpunkt skulle vara befintlig inom den romersk-katolska kyrkan vid den här tiden låter vi vara osagt. Påpekas bör dock att *B i b l i a P a u p e r u m* främst var ett hjälpmittel för just prästernas predikoförberedelse. "Notwendige Antwort" avfärdar att det skulle vara frågan om två biblar:

"WAnn man aber entweder in der Kirchen / oder daheim in den Ha^eusern / Biblische Historien abgemahlet hat / nimpt man darumb nicht eine Neue Bibel an / wie dann in solchen Gema^eldern nicht ein anders / als eben das / so in der Bibel steht / fu^ergemahlet wird." 2)

Även om Gregorius ibland citeras något oreflekerat i det lutherska försvaret för bilder är man dock överlag mån om att betona att bilderna i sig inte kan ersätta bibelordet, utan bilderna är närmast ett komplement till den kristna undervisningen. De står i förkunnelsens tjänst. Bilderna måste betraktas genom ordet men om så sker kommer heller inte bilderna att vara döda och stumma enligt Arndt:

"Letzlich so ko^ennen / mu^essen / vnd sollen die Biblischen vnd Historischen Bilder / so mit leiblichen Augen gesehen werden / anders nicht denn im Wort / vnd nicht ohne Gottes Wort angeschawet werden / im rechten verstande / auff das eusserliche vnd innerliche anschauen vberein stimme / vnd man die deutung verstehe / Vnd wenn man nun dieselbe also anschawet / so sind die Bilder nicht stumm / wie Beza meinet / weil sie den Augen das fu^erstellen / was das Wort leret." 3)

Härefter refererar Arndt Gregorius den Store. Även Gediccus reserverar sig att bilderna skulle kunna utgöra en ersättning för själva bibelordet och på så sätt i sig upptända tron i människan. Gediccus ger också delvis kalvinisterna rätt att Gregorius skulle kunna tolkas så:

" Wir billigen aber darumb nit derjenigen meinung / die den gemeinen Po^ebel nur auff die gema^elde weisen / das sie stracks der Leyen Bibel sein vnd dieselbigen zum glauben bringen sollen / wie man vor zeiten gered : **Quod doctis est scriptura, id laicis est pictura** vnnd der Heydelbergische Catechismus vns schuldt gibt. Denn wir wol wissen / das solchs

1. Notwendige Antwort... sid. 68.

2. ibid. sid. 66.

3. Arndt, Ikonographia sid. 24.

eigentlich thue Gottes wort / **f i d e s   e x a u d i t u , a u d i t u   p e r v e r b u m**
D E I . ”1)

För Gediccus är dock bilderna — liksom kyrkans ceremonier i övrigt - trons hjälpmittel. Framför allt skall de ledsaga — väl att märka — främst det hörda ordet. Gediccus sammanfattar i tre punkter varför vi behöver bilder förutom ordet. För det första förstår vi ordet bättre när det inte bara kommer till oss genom våra öron utan även målas för våra ögon:

”1. **M e l i o r i s   p e r c e p t i o n i s   g r a t i a** , das wir das Wort desto besser verstehen / wenn es vns nicht allein in die Ohren geprediget / sondern auch fü^r die Augen gemahlet wird.” 2)

För det andra är bilderna en hjälp för minnet. Vi har enligt Gediccus ett bristfälligt minne. Glömskan kännetecknar vår tillvaro. Har vi nu samtidigt sett det vi hört är det lättare att komma ihåg:

”2. **M e m o r i a e   i u u a n d a e   c a u s a**, dadurch wird vnserm gedechtnis geholffen / das wir vns des geho^rten Worts wider erinnern / wenn wir die gemalete Historien anschawen / es klebt vnd bleibt im Gemü^t / was einem zum offternmal fü^r die Augen kommet. Wir haben zumahl ein **l a b i l e m   m e m o r i a m**, wohnen in **t e r r a   o b l i u n i o n i s** , vnd vergessen ein ding gräwsam bald. Darumb bedu^rffen wir wol erinnerung.” 3)

För det tredje skall bilderna väcka fromma tankar och mana till efterföljelse:

”3. **P i o r u m   m o t u u m   e x c i t a n d o r u m   g r a t i a....**”4)

Vi återkommer till sistnämnda i samband med *objecta movent sensus*. Det vi vill bevara i minnet skriver vi antingen ner på papper eller ritar med krita på väggen — varför skulle vi då utplåna bilderna frågar Gediccus vidare:

” Denn do wir dasjenige welchs wir im frischen gedechtnis behalten wollen / entweder auffs Papir schreiben / oder mit Kreyde an die Wand zeichnen / wer wolt sagen / das die Bilder / die vns die aller gro^ssesten vnd wichtigsten sachen teglich fü^r Augen stellen / ausszutilgen sein.” 5)

I den här funktionen föreligger knappast någon skillnad mellan s.a.s minnesbilder och skrivtecken. Den primära funktionen att bevara är gemensam och likartad i båda fallen.

När någon t.ex. kommer till de barbariska folken där man inte använder bokstäver, d.v.s. där man varken kan läsa eller skriva, och undervisar dessa i evangeliet om Kristus, varför skulle de då inte eftersom de saknar bokstäver få lov att måla ett krucifix på väggen undras i ” Notwendige Antwort” :

1. Von Bildern vnd Altarn ... sid. Jiii.

2. ibid

3. ibid.

4. ibid. sid. Ki.

5. ibid. sid. Jiii.

"WEnn einer zu den Barbarischen Vo^{el}ckern kehme / bey welchen kein **usus literarum** / das ist / die wider schreiben noch lesen ko^endten / vnd vnterrichtete sie im Euangelio Christi gru^endlich / wer wolte denselbigen wehren / das sie (in mangel der Buchstaben) zu steter erinnerung der Auffopfferung Christi am Creutz / an ihre Wa^ende ein Crucifix mahlen / wann sie darneben wu^erden gelehret / kein aberglauen darmit zutreiben / sondern sich derselben anstat des schreiben vnd lesens / so mit Buchstaben geschihet / zugebrauchen?"¹⁾
Det viktiga är att bilderna används på samma sätt som bokstäverna — i stället för att läsa och skriva. Skrivtecknen liksom målade bilder är för "Notwendige Antwort" främst en hjälp för minnet (**adminiculum memoriae**) och någon egentlig skillnad föreligger inte mellan t.ex. en skriftlig och en målad framställning av Jesu död på korset:

"Solt es fu^er Gott nicht gleich gelten / das Creutz Christi mit Buchstaben / oder aber mit andern **notis** daraus die meinung zuuernehmen were / zu **exprimiren** vnd fu^er augen zustellen ?"²⁾

Ett krucifix är ytterst inget annat än just skrift som påminner oss om trosartikeln om Kristi död på korset för människans synds skull:

"VNd was ists anders ein Crucifix / denn eine Schrifft / die dich erinnert des Artickels vnsers Christlichen Glaubens / das Christus gecreuziget vnd gestorben ist fu^er vnsere Su^ende?"³⁾

I "Notwendige Antwort" föreligger alltså en mer ingående behandling av förhållandet mellan ord och bild och förhållandet kan här sägas sammanfattas under just begreppet **adminiculum memoriae**. Utifrån detta är det i stort likvärdigt om man använder sig av bilder eller av skrivtecknen för att komma ihåg och minnas Bibelns berättelser:

"Vnd gilt vor Gott gleich / man werde derselbigen durch geschriebene **characteres** / oder durch gema^ehlde erinnert."⁴⁾

Det viktiga vid valet mellan skrivtecken och bilder i egentlig mening kan för den lutherska hållningen sägas avgöras av själva begripligheten. Ordet som sådant är djupast sett heller inte bundet till just bokstäverna som sådana eller de med bokstäver sammansatta enskilda orden utan betecknar något oändligt större. Angående innebördén av Ordet, *λογος*, hävdar Flacius mot Schwenckfeld:

"Das hebräisch Wörtlein **תֹּבֶד**, *λογος*, verbum, Wort bedeutet im alten und neuen Testamente und sonst bei den Juden und Griechen nicht ein einzeln Wort, Wie es in der lateinischen und deutschen Sprach lautet, sondern eine ganze vollkommene Rede, wie im

1. Notwendige Antwort ... sid.37.

2. ibid.

3. ibid. sid. 157.

4. ibid. sid. 67.

Lateinischen Sermo, und auch bei den Deutschen, wenn man sagt: die haben das Wort Geführet, da man nicht ein einzeln Wort meinet, sondern die ganze Rede, Sermon oder Predigt.”¹⁾

Ordet kan förmedlas och uttryckas på många olika sätt:

”..man verdolmetsche sie in tausenderlei Sprach, man fasse sie ins Gedächtniss, man rede, male, deute, singe, pfeife oder bedeute sie wie es immer möglich ist, sie sind und bleiben gleichwohl Gottes Wort, wie gesagt, in suo esse, eben dasselbig Wort Gottes und werden nicht anders.”²⁾

Förmedlas ett budskap bäst genom en bild bör man kanske rent av välja detta förfaringssätt. En sådan möjlighet såg man inte från kalvinskt håll när det gällde t.ex. de frälsningshistoriska händelserna. Detta kom bl.a.att påverka den filippistiska rikningen i Danmark under senare hälften av 1500- talet. Språket som sådant lovordar den filippistiskt influerade biskopen Jakob Madsen i sitt 1586 utgivna arbete ”De Literis Libri Duo” (To Bøger om Bogstaverne) på följande sätt:

”Takket være dette Skatkammer er al den gejstlige og verdslige Lærdom, vi ejer den Dag i Dag, bevaret og overleveret fra Verdens Begyndelse og ned til vor Tid, trods store Omvæltninger i Menneskehedens Historie. Derfor staar det skrevet om den himmelske Lærdom: Lad dette blive optegnet for kommende Slægter, for at hine kunne læse det og love og prise Herren.Takket være denne kostelige Skat er vi i Stand til at se Gud Herren selv lægge Grunden till denne Verdensbygning; vi ser Ham skabe Jorden og Menneskene; vi hører Ham forskellige Steder tale med Adam i Paradiset og dernæst med Fædrene ; vi hører Christus lære Menigheden, og vi er Vidner til hans Undergerninger; vi hører Apostlene og dedres Efterfølgere forkynde hans Evangelium.”³⁾

För Madsen är det alltså det skrivna språket som förmedlar och genom det ser och hör vi. Vi ser alltså inte i första hand Guds frälsningshistoria etc. genom målade bilder. Ett egendomligt utslag i kyrkokonsten ger detta i de s.k. katekesaltartavlorna där figuralmålningar ersatts med gyllene målade bibel - och katekesinskrifter på svart botten. Katekesaltartavlorna i Danmark kom i samband med att den filippistiska teologin trängdes ut och en mer gnesioluthersk kom att influera under Christian IV att ersättas med målade bilder igen, föreställande bl.a. scener ur Jesu liv i anslutning till dop och nattvard. En av orsakerna till detta var just ironiskt nog att många församlingsbor saknade behövliga läskunskaper för att förstå dessa gyllene bokstävers innehörd. En argumentation med denna utgångspunkt finner vi hos Nicolaus Heldvaderus i

1. citat efter Preger I sid. 318, jfr Wittgenstein, se ovan sid. 154.

2. Preger I sid. 319.

3. Madsen, Basel 1586, här använd utgåva: Møller, Skautrup, Blatt, II Aarhus 1931 sid. 109.

”Elefsinia sacra” 1597 där denne angående de kalvinska nymodigheterna yttrar:
”Den enne staar Døbstenen eller Fonten ey ret til mag / Den anden staar Altaret oc Billeder udi
veyen. En part tage Billeder aff Kircken (som giffue Allmuen der ey kand Lese en god
pamindele oc andact) oc sætte deris egene Epitaphia eller ocsaa nogen forgyldede Bogstauer i
stæden / huor paa Bonden sig lige saa megit forstaar / som kragen paa Søndagen.” 1)

Denna triviala meningsskiljaktighet visar dock bildproblemets dilemma vid den här tiden och återspeglar allmänt en viktig principiell gränsdragning mellan vad som egentligen skall betecknas som bild och vad som inte skall det. För vad är egentligen skillnaden mellan dessa gyllene inskrifter eller bokstäver som få förstår innebördern av och ett målat figurativt händelseförlopp begripligt för fler? I första början — innan bokstäverna tillkommit — hade man enligt ”Notwendige Antwort” varit tvungen att använda sig av andra tecken:

”Hette man doch im ersten anfang / ehe die Buchstaben auffkommen / mo^egen andere **notas**
gebrauchen / welche denen dadurch angedeuten sachen / ihrer eusserlichen figur vnd gestalt
nach / ”. 2)

Före upptäckten av skrivtecknen hade man alltså använt sig av en bildskrift. Under 1500-talet hyste man f.ö. ett inte så ringa intresse för de äldre kulturernas bildspråk, t.ex. hieroglyferna. Arndt skriver i ”Ikonographia” just om bildspråket från antiken:

”Auff diese weise haben die Egiptischen / Persischen Philosophi / so man Magos nennet /
ire herrliche / natu^erliche vnd nu^etzliche Ku^enste / darinn die rechte Philosophia stehet /
durch Bilder beschrieben / Vnd sindt solche Schrifften **Hieroglyphica** genant / dadurch
sie die natu^erlichen geheimnus den Vnwirdigen verborgen / den Wirdigen vnd Verstendigen
abgeoffenbaret.” 3)

Överhuvud kan det vara svårt att skilja mellan bokstäver och bildtecken, inte minst p.g.a.att även skrivtecknen ytterst har en bildfunktion. Diskuteras kan t.ex om följande ”gyckelkvadrat” tillkommen förmodligen i samband med Luthers ingående av äktenskap med Katharina von Bora från 1528 föreställande påven som åsna skall betecknas som bild eller endast ett sätt att skriva åsna, *asini*, på 40 olika sätt :

1. Heldvad, Elefsinia sacra sid. 7.
2. Notwendige Antwort... sid. 37.
3. Arndt, Ikonographia sisid. 34.

I N I N I
N I S I N
I S A S I
N I S I N
I N I N I 1)

Parantetiskt kan också något nämnas om att avbilda bokstäverna, d.v.s. avmåla själva orden som tavla. När Jakob Madsen inför en katekesaltartavla lär ha yttrat: ”En herlig, ny tavle med katekismi lärdom” 2) uttrycker han dock säkerligen inte bara glädje över att figuralmåleriet tagits bort utan kanske främst över just bokstävernas, textens härlighet. Jakob Madsen ägnade ju språket som sådant stort intresse. Katekesaltartavlan skulle mycket väl kunna ses som ett motiv som vill förmedla det viktigaste för just dessa teologer, nämligen det skrivna ordet som sådant — eller kanske rent av det tryckta. Boktryckarkonsten fascinerade nämligen vid den här tiden och lovordas som en särskild Guds nådegåva av Gedicus:

”Aber fu^r allen andern sind diese ewigs Ruhms / Lob / vnd Ehren je wol werth vnd wirdig / die zum ersten / sonder Zweiffel (durch Eingebung des heiligen Geistes) die edle hochnu^etzliche Kunst der Druckerey erfunden haben / als der Johannes von Guttenberck / so auch von Geburt ein edler Deutscher soll gewesen seyn. Vnd wird in Historien gemeldet / dass die Drucker anfänglich in adelicher Wirde sind gehalten gewesen : Erant hujus artis periti superiori seculo in maximo precio, atque auro & argento ornati, Nobilibus similes. Weil vns denn Gott der Allmechtige aus besondern Gnaden die edle Kunst der Druckerey beschderet / da zween oder drey auff einen Tag so viel auffs Pappier artlich vnd lustig anzuschawen / vnd lieblich / auch leichtlich zu lesen / bringen / als sonst etliche hundert Schreiber in so einer kurtzen zeit nicht verrichten ko^ennen / ist billich fu^r diese grose Gabe Gott Lob vnd Preiss zu sagen.”³⁾

Gediccus kan alltså mer eller mindre beteckna boktryckarkonsten som en andens nådegåva. För Madsen tillhör skrivtecknen och språket som sådant dock främst den skapade världen, språket är alltså något som givits oss i skapelsen. Påpekas bör dock att under 1500- och 1600 talet ansågs ofta även orden och namnen etc. innehålla i sig gudomlig vishet. I bl.a paracelsisk tradition frodas läran om

1. efter Grisar, Heege, Luthers Kampfbilder III, Freiburg 1923 sid 37 ff.

2. se Danmarks Historie 1963 Bd. 6 sid. 179.

3. Gediccus, Auslegung der Episteli II sid. 70.

ordens hemlighet och vishet. I Sverige sammanställer Bureus under 1630-talet en av paracelsisk filosofi influerad skrift: ”Afhandling om språkens upkomst och skrifart”.¹⁾ Språkets gudomliga dignitet motiveras här utifrån Johannesprologen. I grekisk-orthodox teologi motiveras på motsvarande sätt ikonerna utifrån just Johannesprologen.

Av grundläggande intresse i det här sammanhanget är kanske bokstäverna som sådana. Enligt Jakob Madsen i sitt 1586 utgivna arbete är bokstaven som sådan en avbildning av själva ljudet eller ljudets tecken eller symbol:

”Bogstavtegnet, der afbildes og skrives, ... , det er Bogstavets Symbol og Billede”²⁾

En viss bildfunktion har alltså ytterst själva bokstaven som sådan även enligt Madsen. En enskild bokstav kan dock ha helt andra funktioner utöver denna. Paracelsus nämner en mer ren bildfunktion i ”Liber de Imaginibus”:

”Dan die characteres haben auch iren ursprung aus der magica und sind auch nicht ungleich den bildern. dan dardurch kan man auch ein ding anzeigen, und vil dardurch zuwegen bringen, als durch ein kreftigs wort oder namen, und sind doch weder wort noch namen.”³⁾

Ett intressant exempel på att en bokstav kan ha en viss bildfunktion finner vi hos Taurer. I Hes. 9 berättas om en man som var klädd i linnekläder och hade ett skrivdon vid sin höft. Herren säger till denne: ”Gå igenom Jerusalems stad, och teckna med ett tecken på pannan de män som suckar och jämrar sig över alla styggelser som bedrivs därinne”. Taurer diskuterar nu ingående vilket tecken mannen tecknade med och kommer fram till att det måste vara korsets tecken p.g.a. den hebreiska bokstaven **¶(Thau)**:

”Was ist nu diss fu^r ein Zeichen gewesen / damit Gott der HERR befohlen zu zeichnen / ... ? Antwort: Es ist gewesen das Zeichen des heiligen Creuzes / denn im Hebreischen Text stehet ausdrücklich / er solle sie zeichnen mit einem Thau, daher es auch in der Lateinischen Version also geblieben : Transi per medianam civitatem in medio Hierusalem, & signa Thau super frontes virorum gementi & dolentium super cunctis abominationibus, omnem autem super quem videritis Thau...”⁴⁾ Enligt Taurer — och Taurer åberopar de i hebreiska språket kunniga — lär just bokstaven **¶** ha skrivits som ett kors :

”Thau ist einer aus den 22. Hebraeischen Buchstaben / vnd ward vor alters / wie denn alle Gelerte der Hebraeischen Sprache bekennen / geschrieben / per formam Crucis, wie ein Creutz / auff diese weise + / wie denn auch die Alcairi , noch auff den heutigen tag das

1. se Sten Lindroth, Paracelsismen i Sverige till 1500-talets mitt, Uppsala 1943 sid. 190 ff.

2. Madsen, utg. Møller, Skautrup, Blatt, sid.118.

3. Paracelsus, Sämtliche Werke, Abt. I Band XII sid. 378.

4. Taurer sid. Pi.

Thau, also + schreiben.” 1)

Att ☐, Thau, kom att ersättas med tyska Zeichen i Luthers ”Deutschen Bibel” förklarar Taurer med att Luther helt förstod korsets tecken med Zeichen och på så sätt följdriktigt översatt det hebreiska Thau :

”Der Herr Lutherus hats Christlich vnd wol gegeben / in seiner Deutschen Bibel / durch das wort Zeichen. ... Vnd verstehet der Herr Lutherus / durch das wort Zeichen nicht anders / als den Hebreischen Buchstaben Thau , das ist das Zeichen des heiligen Creutzes.”2)

Själva bildfunktionen när det gäller den hebreiska bokstaven ☐ (+) kommer fram hos Taurer när denne använder Hes. 9 som argument mot bildstormarna och försvarar bruket av Kristusbilder i kyrkorummet utifrån detta:

”Wolauff ir Carlstadtische Anhaltische Bildstu^ermer / stellet euch auff den Plan. Wenn es in Gottes Wort gentzlich verbotten were / ein Creutz zu machen / oder das Bildnis des gecreutzigten JHesu Christi in der Kirchen zu haben / so wu^erde Gott der HERR nicht selbsten haben befohlen / die rechtgleubigen Christin mit dem Zeichen des Creutes zu zeichnen / Ezech. am 9.” 3)

Gränsdragningen mellan ord och bild, mellan bild och bokstav komplickeras ytterligare i slutet av 1500-talet genom emblematiken och hieroglyfiken som nämnts i föregående avsnitt. Angående de satiriska bilderna kan Flacius hävda en överensstämmelse i funktion med bokstäver:

”Darumb / als er nu aus diesem jammertal scheiden solte / hat er mit etlichen deudlichen figur / gleich als mit grossen greifflichen buchstaben / seine meinung vom Antichrist / alle menschen vorlegen wollen / ”. 4)

Flacius hänvisar här till Platon och betonar att det man ser påverkar mer än det man hör:

”Mann mag sagen was mann will / so ist furwar nu^etzlich / das man nicht allein mit worten / sonder auch mit gemelden / die grosse mannigfeltige Gottlosigkeit vnd schande des abfals von Christo zum Antichrist allen menschen fur die augen halte. Was einer sihet (pflegt man zusage) das bewegt in mehr denn was er ho^eret. So sagt auch Plato / wenn mann die weisheit so wol sehen ku^endte als dauon reden / so wu^erde man sie on allen zweifel hertzlich lieb haben.”5)

1 . Taurer sid. Pi.

2. ibid.

3. ibid. sid. Pii.

4. ibid. sid. Aii

5. ibid. sid.Biiii

Titeln till Arndts försvarsskrift i bildfrågan, "Ikonographia" anger också ytterst vad Arndt egentligen menar med bilder : de är tecken och figurer som skall beskriva, bilderna i sig är en skrift men en skrift som ytterst främst Gud använder för att — i ord och bild — måla det himmelska för människan. Överhuvud är denna "språkfunktion" genomgående när det gäller att från lutherskt håll försvara bildbruket och bakom ligger naturligtvis även Luthers sammanfattning , så t.ex. hos Taurer:

"Nu begeren wir doch nicht mehr / denn das man vns Crucifix / oder ein heiliges Bilde lasse / jzum Ansehen / zum Zeugnis / zum Gedechniss / zum Zeichen / ". 1)

När det gäller bilder med s.a.s. språkfunktion skall slutligen en i det kristna traditionsstoffet viktig grupp nämnas, nämligen *naturens bilder*. Nionde kapitlet i Arndts "Ikonographia " har överskriften:

" So bezeugens auch die Bilder / so iren vhrsprung aus der Natur haben / vnd viel Geistliche vnd Weltliche Hendel præsagiren / das nicht vnrecht / nicht Abgoëttisch oder Gottlos sey / Bilder zuhaben." 2)

Här motiverar Arndt bildbruket utifrån naturen. Naturens bilder utgör en särskild grupp i den indelning Arndt gör av bildbegreppet 3) och kan betecknas som en en typ skrift, ibland parallellställd med den gudomliga uppenbarelsen i Bibeln. För främst Arndt när det gäller de teologer vi undersökt har *Liber naturae* - tanken en viktig funktion och senare skulle han ägna en av de fyra delarna av Sanna Kristendomen åt just Naturens bok. Tankarna hämtar Arndt närmast från Raimundus av Sabunde som i sin prolog till "Theologia naturalis" skriver att Gud har gett oss två böcker, dels naturens bok och dels den Heliga Skriften:

" Denn zwei Bücher sind uns von Gott gegeben, das Buch der Gesammtheit der Geschöpfe, oder das Buch der Natur und das Buch der hl. Schrifft."4)

Varje skapad varelse och varje skapat ting är en bokstav skriven av Guds hand. Hela skapelsen är sammansatt av de enskilda skapade tingens och varelserna och bildar på så sätt en hel bok precis som en skriven bok är sammansatt av de enskilda bokstäverna och orden enligt Raimundus:

" Das erste Buch wurde dem Menschen am Anfange gegeben, als das Weltgantze geschaffen wurde, da jede Kreatur nur ein Buchstabe von Gottes Hand geschrieben ist und aus vielen

1. Taurer sid.Hiii.

2. Arndt, Ikonographia sid.32.

3. se nedan sid.201.

4. övers. av Huttler, Die Religions-Philosophie des Raymundus von Sabunde, Augsburg 1851 sid. 75.

Geschöpfen, wie aus vielen Buchstaben das Buch besteht.” 1)

Tanken intar en central plats även i den paracelsiska traditionen och föres även via denna till Arndt. Bilderna i naturen är för Arndt Guds bokstäver:

“ Vnd sindt also diese Bilder in der Natur / Gottes Buchstaben / dadurch Er die Natur gruendtlich aussleget / allen denen / die es verstehen / vnd diese wunderliche Schrift vnd Buchstaben Gottes lesen koennen / ”.2)

Alla skapade ting, alla växter, djur och fåglar, alla stjärnor på himlen, alla metaller, allt som är på och inne i jorden har sina egna former, utseende, proportioner, figurer och kännetecken. Den som lär sig detta alfabet kan enligt Arndt lära sig förstå naturens djupare hemligheter:

“ Denn sihe alle Kreuter auff dem Felde an / alle Thier vnd Vogel / alle sterne am Himmel / alle Metallen / alles was auff Erden / vnd in der Erden ist / obs nicht alles seine eigene Form / Bild / Gestalt / Proportion / Figur vnd Signatur hat ? Diss ist die rechte Philosophia / deren prima rudimenta vnd gleichsam / das Alphabet ist die Signatur, wer diss Alphabet wol kan, der kan darnach baldt lesen lernen / vnd der Natur Arcana verstehen.” 3)

Att Raimundus kom att få ett visst anseende i begynnande protestantisk tradition under 1500-talet 4) hänger säkerligen samman med att man i likhet med Raimundus menade att den gudomliga uppenbarelserna i naturen inte hade förfalskats av prästerna etc. vilket däremot var fallet med Bibeln. Eftersom det endast var prästerna som kunde läsa Bibeln hade t.o.m. naturens bok ett visst företräde enligt Raimundus:

“ Wie aber das erste Buch Gemeingut Aller ist, so ist dies nicht der Fall beim zweiten, weil nur das Priesterthum in ihm zu lesen weiss. So kann auch das erste Buch, das der Natur nicht vertilgt oder verfälscht, noch auch falsch ausgelegt werden.” 5)

Naturens bok sätts dock i egentlig mening inte i motsatsförhållande till det skrivna ordet, Bibeln, utan snarare till alla förvanskningar av denna som bl.a. prästerskapet gjort sig skyldiga till. Genom att flitigt söka läsa naturens bok kunde man återupptäcka det sanna bibelordet. Så kan man närmast förstå den protestantiska hållningen till Raimundus av Sabunde. När den lutherska traditionen kunde godta denna ”företrädestanke” motiveras detta närmast utifrån det begriplighetskrav vi nämnt tidigare. Det skrivna ordet kunde få läsa. Naturen — liksom kyrkobilderna — kunde lättare förstås av var och en. Påpekas bör dock att för Arndt är naturen, *Liber naturae*, i sig en

1. Huttler sid. 75.

2. Arndt, Ikonographia sid.32

3. ibid. sid. 32.

4. jfr. B.Arvidsson, Kontinuitetstanken i Johann Arndts teologiska miljö.

5. Huttler, sid. 75.

uppenbarelseform som tillsammans med Gamla och Nya Testamentet bekräftar bildbrukets berättigande:

”Denn gleich wie Gott der HErr Go^ettliche geheimnus durch Bilder geoffenbaret / im alten vnd newen Testament: Also die Natur auch /vnd hat Gott die Weissagungen durch Bilder in die Natur gepflantzet / Denn die gantze Natur / vnd alle Elementa /Animalia, Vegetabilia, mineralia, sind voller wunderlicher Figuren / Zeichen vnd Bilder / dadurch sie sich zuerkennen geben / vnd offenbaren alle ire geheimnus durch Bilder / vnd aus denselben kan alles gelernt werden / was natuerlich ist / ja so wol / als aus einem beschriebenen Buche.”¹⁾

1. Arndt, Ikonographia sid. 32.

Bildkategorier

Teologiskt är det av största vikt att ge akt på vad själva begreppet *bild* vid varje enstaka tillfälle egentligen innebär. Naturen, liknelser och förebilder,bokstäver, målningar och skulpturer innefattas överlag i begreppet bild hos de gnesiolutherska teologerna i samband med anhaltinska bildstriden. I den teologiska litteratur som behandlar bildfrågan söker man ofta indela själva bildbegreppet i olika bildkategorier, så hos Damascenus men vi möter det även i den gnesiolutherska litteraturen i samband med anhaltinska bildstriden. När t.ex. Andreae och Arndt sammanför av konstnärer gjorda föremål med profeternas visioner föreligger två slag av bilder som dock p.g.a. funktion bildar en enhet. När bilder av olika slag inträder i argumentationen stödjande varandra kan bildfrågan behandlas på ett djupare teologiskt plan och lättare anknytas till andra viktiga dogmatiska frågor — vi har ovan sett hur förhållandet typ resp. prototyp används i argumentationen angående även dop och nattvard. Som framgått av det hittills nämnda föreligger en rad problemkomplex när det gäller bildbegreppet som sådant. Det är därför av största intresse att vi i bl.a. det gnesiolutherska försvaret av bilder i samband med anhaltinska bildstriden möter en viss medvetenhet om bildbegrepp, olika slag av bilder och bildkategorier, en medvetenhet som dock är nödvändig för en meningsfull argumentation i bildfrågan.

I "Ikonographia" indelar Arndt försvaret för bilder i sex punkter — eller kategorier — som inledningsvis sammanfattas i fjärde kapitlet:

"Solches (*bildfientligheten*) ist mit keinem Go^ettlichen oder natu^erlichen Zeugnis zubeweisen / sondern vielmehr das gegenteil / vnd dasselbe aus folgenden gru^eenden. 1. So bezeugen die Imagines Typicae, die vorbilder des Messiae / im alten Testament / das Gott nicht alle Bilder verboten habe. 2. So bezeugens die Imagines mysticae des neuen Testaments / das ist die Go^ettlichen offenbarungen durch Bilder im neuen Testament. 3. So bezeugens auch die Imagines Historicae, die Historischen Bilder des HERren Christi / Petri / Pauli / die auch zur Apostel zeit gewesen. 4. So bezeuge auch der Historischer brauch der Gemehlde / so nach zeiten Constantini Magni auffkommen / Denn warumb in primitiva Ecclesia kein Bild gewesen / hat seine vrsach. 5. So bezeugens auch die scho^enen gleichnus des HERren Christi im Euangilio / in welchen Er vnsern Gemu^etern das Himmelreich abmalet vnd fu^erbildet. 6. So bezeugens die Bilder / so iren vhrsprung aus der Natur haben."¹⁾

1. Arndt, Ikonographia sid.21.

Damascenus indelar bilderna i sex kategorier:

1. Levande bilder som i sig bär förebildens väsen och substans (Fader — Son — Ande).
2. De eviga idéerna i Gud.
3. Människan som Guds avbild.
4. Det synliga, nämligen naturen och skrivtecknen (både i Bibeln och i profan skrift).
5. Bilder visande det tillkommande (t.ex. typologin i Gamla Testamentet och bilderna i Uppenbarelseboken).
6. Minnesbilder (de historiska bilderna).¹⁾

Vi kan för att underlätta en jämförelse sammanfatta Arndts punkter i ovanstående citat:

1. Imagines typicae (förebilderna i Gamla Testamentet)
2. Imagines mysticae (den gudomliga uppenbarelsen i Nya Testamentet genom bilder).
3. Imagines historicae (Bilder av Kristus, Petrus och Paulus eftersom avbildningar av dessa förelåg redan under apostlarnas tid).
4. Bilder tillhörande det historiska bruket i den kristna församlingen fr.o.m. Konstantin den Stores tid.
5. Jesu liknelser .
6. Bilder som har sitt ursprung i naturen.

Det viktiga i dessa indelningar av bildbegreppet i olika kategorier eller fack är just bildbegreppets mångsidighet och beaktandet av detta. Utöver de egentliga konstverken vidgas bildbegreppet till att omfatta allt skapat (liber naturae hos Arndt), händelser och utsagor i Bibeln (typicae och mysticae hos Arndt) och rent teologiska förhållanden angående treenigheten och kristologin samt läran om människan som Guds avbild. Bildläran som vi möter t.ex. hos Damascenus har stor dogmatisk användning. Så kan man t.ex. åskådliggöra kristologin utifrån ett bildtänkande. 2) Vi kan som exempel nämna den första gruppen i den damascenska indelningen angående levande bilder som i sig bär förebildens väsen och substans. Mellan första och andra personen i gudomen råder ett bildförhållande. Andra personen har en fullkomlig likhet med första personen

1. se Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Herausgegeben Klaus Wessel, Band I Stuttgart 1966 spalt 649 f. samt Menges sid.44 f.
2. Menges sid.46 .

och på samma gång upprätthålls skillnaden mellan typ och prototyp. Fadern är nämligen icke född, Sonen däremot född och inte Fader. Däremot avbildar Sonen Fadern och visar Fadern i sig. Skriftstödet finnes bl.a. i Kol. 1:15: "Han är den osynlige Gudens avbild, den förstfödde i hela skapelsen" samt Hebr. 1:3: "Och han, som är utstrålningen av Guds härlighet och en avbild av hans väsen". Utifrån dessa bibelcitat utreder Gediccus i "Natalitia Christi" innebördens av Sonen som Guds eviga ord. Ett ord måste först mottas eller frambringas i hjärtat. Genom tankarna gör man sig sedan en föreställning så att ordet framträder klart. På samma sätt har Guds evige Son framsprungit i Faderns hjärta:

"Denn gleich wie ein jeglich Wort mus anfenglich im Hertzen empfangen / vnd durch Gedancken mit **imaginiren**, gesonnen vnd gedacht werden: Also ist auch der Son Gottes / als das wesentliche Wort in dem Hertzen seines Vaters entsprossen / wie wir gar scho^{en} singen / HErr Christ der einig Gottes Sohn / Vaters in Ewigkeit / aus seinem Hertzen entsprossen / gleich wie geschrieben steht / das ist / gezeuget vnd geboren / Coloss.I Hebr.I."1)

Detta eviga ord har blivit synligt för oss genom inkarnationen. "Natalitia Christi" behandlar inte bildfrågan men vi märker hur ett grekiskt-ortodoxt bildtänkande medvetet föreligger t.ex. här hos Gediccus. När Arndt 1605 ger ut första boken av "Sanna Kristendomen" är Damascenus och hela den grekisk-orthodoxa bildläran, både kristologi och *imago Dei*-uppfattning fullt märkbar redan i första kapitlet som ju Arndt ger överskriften: "Was das Bildes Gottes im Menschen sey" och svaret lyder:

"Das Bilde Gottes im Menschen ist die Gleichförmigkeit der menschlichen Seelen / Geistes / Gemütes / Willens ... Darauss erscheinet / das sich die heylige Dreyfaltigkeit im Menschen abgebildet / unnd ihn gleichsam zu einem klaren hellen spiegel gemacht / darein Gott sich selbst sehenwolte / der Vatter in der Liebe dess heyligen Geistes. Darumb seyn drey vornehme Kräffte der menschlichen Seelen von Gott eingeschaffen: Der Verstand / der Ville und das Gedächtnuss."2)

Ungefär samma tankegång möter vi hos Damascenus:

"Just as the Father, and the Son who is the Word, and the Holy Spirit, are one God, so also mind and spirit constitute one man..."3)

Sedan följer — även i första kapitlet av första boken i "Sanna Kristendomen" — en bilddefinition hos Arndt:

1. Gediccus, Natalitia Christi sid.72 f.

2. Arndt, Von wahrem Christenthumb... Das erste Buch, MDCV sid. 21 f.

3. Johannes Damascenus, On the Divine Images sid. 76.

” Dann ein Bilde ist, darinn man eine gleiche Form und Gestalt siehet / und kan kein Bildnuss ein gleichnu^ess haben dessen / nach dem sie gebildet ist / als in einem Spiegel kan kein Bild erscheinen / es empfahe dann die Gleichnu^ess, oder gleiche Gestalt von einem andern / vnd je heller Spiegel / je reiner das Bild erscheinet.”¹⁾

Bilddefinitionen hos Damascenus lyder:

” An image is a likeness, or a model, or a figure of something, showing in itself what it depicts.”²⁾

Denna gudslikhet kommer sedan att genomsyra hela framställningen i ”Sanna Kristendomen” när det gäller betonandet av den kristnes livsföring i överensstämmelse med denna prototyp, att människan är skapad till Guds avbild.³⁾

Ett bildtänkande på ett djupare dogmatiskt plan satte naturligtvis även sina spår när det gäller argumentationen angående de yttersta konstverken. Som vi sett ovan 4) hänvisades till både själva föreställningsprocessen och inkarnationen när det gällde att berättiga bildbruket i den kristna församlingen.

De gammaltestamentliga förebilderna tillhör den fjärde och femte kategorin i den damascenska indelningen:

”The fourth kind of image consists of the shadows and forms and types of invisible and bodiless things which are described by the Scriptures in physical terms. These give us a faint apprehension of God and the angels where otherwise we would have none, because it is

1. Arndt, Von wahrem Christenthumb... Das erste Buch, MDCV sid. 23.

2. Johannes Damascenus, On the Divine Images sid.73.

3. Att anföra imago Dei- tanken som argument för bilder avvisas av bl.a. ”Libri Carolini” I: 7 och 8. När det gäller förhållandet mellan imagines, similitudines och aequalitates hänvisas till Augustinus: ”Ubi imago, continue similitudo, non continuo aequalitas. Ubi aequalitas, continuo similitudo, non continuo imago. Ubi similitudo, non continuo imago, non continuo aequalitas.” Om bildbruket skulle kunna motiveras utifrån 1 Mos. 1:27 skulle detta innebära att Gud hade kroppslik gestalt: ”Nam si id, quod homo ad imaginem et similitudinem Dei factus est, manufactis imaginibus convenit, secundum corpoream speciem homo ad imaginem Dei factus est; et si homo secundum corpoream speciem ad imaginem Dei factus est, corporeus est Deus.” Imago Dei innebär en avbild när det gäller själens beskaffenhet : förstånd , vilja och minne men likhet när det gäller kärlek, godhet, helighet etc. : ” In anima, in qua est intellectus, voluntas et memória, similitudinem in moribus, id est in caritate, iustitia, bonitate et sanctitate, quae omnia incorporea sunt.” Monumenta Germaniae Historica....supplementum sid. 24 f.

4. Se ovan sid.159 f., 165.

impossible for us to think immaterial things unless we can envision analogous shapes, as the great and holy Dionysius the Areopagite has said.”¹⁾)

samt

”The fifth kind of image is said to prefigure what is yet to happen, such as the burning bush or the fleece wet with dew, Aaron and the jar of manna. The brazen serpent typifies the cross and Him who healed the evil bite of the serpent by hanging on it...”²⁾

Flertalet materiella konstverk faller slutligen i den sjätte kategorin i den damascenska indelningen:

”The sixth kind of image is made for the remembrance of past events, such as miracles or good deeds,...”³⁾

Dessa bilder kan i sin tur enligt Damascenus vara av två slag : dels skrivna och dels materiella:

”These images are of two kinds: either they are words written in books, in which case the written word is the image, ... , or else they are material images,...”⁴⁾

Hos Arndt hänföres de gammaltestamentliga bilderna till första gruppen i den indelning som föreligger i ”Ikonographia”. De nytestamentliga bilderna hänföres av Arndt till två särskilda grupper: dels den andra och dels den femte ovan. Här till kommer de bilder som förelåg redan under apostlarnas tid och dessa hänföres till en särskild grupp, den tredje. De materiella konstverken hänför Arndt främst till sistnämnda och till den fjärde gruppen. Att Arndt här räknar med två grupper hänger samman med att han skiljer mellan de första bilderna i kyrkans historia ⁵⁾ och de som kom att användas i den kristna församlingen i.o.m. Konstantin den Store. Vad som kanske främst är av intresse när det gäller de olika bildkategorierna hos t.ex. Damascenus och även hos Arndt och i det lutherska försvaret för bilder i slutet av seklet är att man inte primärt hänför de materiella bilderna i en grupp och verbala — liknelser och förebilder — i en annan o.s.v. utan en verbal liknelse kan mycket väl hänföras till samma grupp som ett ytter konstverk. Avgörande är i stället flera andra faktorer, bl.a. syftet med bilden, bildens funktion och bildens överensstämmelse med prototypen. En del av de konstverk som t.ex omnämns i Gamla Testamentet hänföres av Arndt till första gruppen, typicae:

1. Johannes Damascenus, On the Divine Images sid.76.

2. ibid. sid. 77.

3. ibid.

4. ibid.

5. se ovan sid.129 f.

”Vnd dz ist der vhrsprung der Bilder aus Gott / so man nennet Typicas, welche durch die Hende den Ku^{en}nstler / aus Gottes befehl vnd angeben / Mosis gemacht worden sein / wie sie von Gott selbst vorgebildet / vnd den Propheten sichtbarlich gezeiget.” 1)

Genom att nu låta olika bildkategorier — eller olika slag av bilder — innefattas i själva bildbegreppet i argumentationen erhålls ett gynnsammare försvar för bilder. Vidare är det nödvändigt om man vill tillräkna bilderna en uppenbarande funktion. En bildlära och en bildterminologi kan på ett särskilt sätt sägas genomsyra uppenbarelsenärans hos Damascenus men även hos Arndt. Begreppet *bild* har för Arndt främst en betydelse i den gudomliga uppenbarelsen. Därför har också bilder — och bildkonst — sitt ursprung hos Gud:

”Denn es bezeuget die Schrifft / das Bilder vnd Bilderkunst auch iren vhrsprung aus Gott haben / ”.2)

I ”Ikonographia” nämner Arndt att Gud i den Heliga Skrift uppenbarar sig på fyra olika sätt. Det första och högsta sättet är när Gud talar ansikte mot ansikte till sin profet. Så har Gud endast gjort till Moses. Andra sättet är när Gud genom sin Ande talar i profetens hjärta och själ. Det tredje sättet är när profeten med vakna ögon iakttar tidens tecken och händelser och utifrån dem ser Guds handlande och vilja både när det gäller det förflutna, nuvarande och tillkommande. Därför kallas också profeten för siare. Det fjärde sättet slutligen är just när Gud uppenbarar sig för profeten genom bilder och figurer, främst då i drömmar:

” Die vierde art / wenn die Propheten in Traum vnd Schlaff / Bilder vnd Figuren sahen / dadurch sich Gott inen offenbaret ”.3)

Att Gud i Gamla Testamentet uppenbarar sig genom bilder legitimerar alltså även bildbruket i den kristna församlingen. Det primära är att Gud använder bilder. Om Gud sedan visar en bild för en profet i en dröm eller om han låter en konstnär utarbeta den är sekundärt.

I försvaret för bilder i samband med anhaltinska bildstriden argumenterar man alltså från lutherskt håll utifrån att låta bildbegreppet innehålla dess mångsidighet — även om vi inte möter en så detaljerad indelning i övriga gnesiolutherska skrifter som hos Arndt. I en visserligen något senare skrift nämner Gediccus tre bildkategorier: först avgudbilder, sedan typicae och sist

1. Arndt, Ikonographia sid. 14.

2. ibid. sid. 13.

3. ibid.

historicae. Indelningen föreligger i sak även i ”Von Bildern und Altarn ” 1597. Det lutherska försvaret för bilder i slutet av seklet följer alltså i stort den teologiska bearbetning av själva bildbegreppet som föreligger i traditionsstoffet. Calvinismen skulle här motsatt kunna sägas företräda en något modernare eller mer ”sekulariserad” ståndpunkt när det gäller bildkonsten. Här har man nämligen mer konsekvent isolerat de materiella bilderna och konstverken från en teologisk bildlära. Materiella bilder har ingen egentlig hemortsrätt på det teologiska planet utan tillhör helt den skapade världen och kan inte nå utanför denna. Vi återkommer till detta i samband med sakral och profan konst.¹⁾ När det ärenemot gäller att förklara vissa teologiska förhållanden nyttjas en filosofisk och teologisk bildlära på det abstrakta planet även av t.ex. Calvin i ”Institutio”. När man från lutherskt håll argumenterade utifrån de olika bildkategorierna eller utifrån bildbegreppets mångsidighet var det primära syftet dock att försvara de yttre kyrkobilderna. Vi skall därför i de två sista avsnitten av vår undersökning uteslutande behandla dessa.

1. se nedan sid.224 f.

Den yttre kyrkan.

Kyrkobilderna i sig tillhörde den verklighet som mötte 1500-talets gudstjänstfirare i flertalet kyrkor där inte bildstormeriet gått fram. I den medeltida romersk-katolska gudstjänsten var bilderna en levande, liturgisk verklighet och bilderna hade en självklar funktion i det kyrkliga livet. Kyrkobilderna skulle också få en viss levande funktion i den begynnande lutherska traditionen och bli något mer än blott en påminnelse om det som en gång hänt. I det kristna gudstjänstlivet förändras tidsperspektivet. Det förflutna blir på samma gång något nuvarande och det framtida något som redan kommit. De historiska bildernas verklighet skulle även i den lutherska traditionen anses genom den Helige Ande, som verkar i den kristna gudstjänsten, komma nära människan. Kyrkan som sådan med allt som tillhör den även av yttre karaktär står i relation till ytterligare en verklighet. Frågan är om inte bildborrtagandet på ett djupgående sätt kunde omskaka och omforma trosföreställningarna som sådana vilket ju också ansågs nödvändigt av de bildfientliga reformatorena. Inte utan kamp och inre motsättningar avgjorde den begynnande lutherska traditionen sig överlag för bibehållande av bilderna. Anmärkningsvärt är att det kyrkliga livet under århundradenas gång egentligen aldrig godtagit alltför revolutionerande förändringar. Den intensiva gnesiolutherska kampen i samband med t.ex. reformationsarbetet i Anhalt 1) gällde till stora delar att inte förändra kyrkans seder och bruk — de seder och bruk som bevarats sedan kyrkans första tid. När kyrkobyggnaderna med inventarier i samband med det kalvinska reformationsarbetet förändrades uppfattades detta av många mer eller mindre som införandet av en ny religion.2) Här var något man inte kände igen, eftersom just bl.a. bilderna och krucifix etc. ansågs göra kyrkobyggnaden till ett Guds hus. Det är frestande att hävda, att det mer eller mindre i den kyrkliga traditionen har utbildats och föreligger en prototyp, hur det kyrkliga livet skall utformas. När avvikelserna från denna blir alltför stora känner man inte längre igen den kyrkliga verkligheten. Man skulle vidare kunna säga att det ständigt — under varje århundrade i kyrkans historia — pågår ett reformationsarbete eller ”justeringsarbete” där det gäller att komma så nära den kyrkliga ”prototypen” som möjligt. Den kyrkliga prototypen kan fördunklas genom att mänskliga yttre bruk och seder sväller, men den kan också

1. Se ovan sid.61.

2. Se ovan sid.147 f.

försvagas genom att vissa bruk och seder helt enkelt tas bort. Ungefär så skulle vi kunna förstå den inre hållningen hos de gnesiolutherska teologerna. Vi kan ta Gediccus som exempel för att närmare belysa detta förhållande. I kyrkans gudstjänstliv intar passionshistorien och Jesu uppståndelse den centrala platsen. När Gediccus 1594 ger ut sina passionspredikningar finner han det lämpligt att i förordet behandla de kyrkliga ceremonier, som på olika sätt åskådliggör händelserna. Inledningsvis nämner Gediccus det egentliga syftet med passionspredikningarna. Genom att betrakta Jesu lidande skall vi dels finna tröst i nöd och elände och dels skall vi rätta vår vandel efter Jesu exempel, korsfästa vårt syndiga och ogudaktiga väsen och leva fromt och gudaktigt i världen:

"Nemlich / vnnd zum Ersten / dass wir vns solch Leiden / Creutz vnd Todt dess HERren Christi in aller anfechtung vnd widerwertigkeit / sonderlich aber in Todessnöthen zu nutz machen / vnd vns damit auffrichten vnd troesten. Vnd zum Andern / Dass wir nach dess HErrn Christi Exempel vnsern Wandel richten vnnd reguliren / das suendhafftige Fleisch creutzen vnnd todtten / das Vngottliche Wesen sampt den Weltlichen Luisten verleugnen / vnd zuchtig / gerecht vnd Gottselig in dieser Welt leben sollen."¹⁾

Innehållet här antyder inte på något sätt att de yttre bruken kommer att beröras utan snarare tvärtom : det kristna livets villkor och krav. Genast övergår dock Gediccus till aktuell kyrkodiskussion och argumenterar först mot romersk katolsk kors - och relikdirken och härefter mot det kalvinska bildstormandet. När Paulus säger att han inte vill veta av annat än Kristi kors är det inte det yttre träet eller korsstammen han menar. Ingetträ har nämligen lidit för oss:

"hiemit wil er nicht / das wir dem eusserlichen Holze oder Stamme dess Creutzes / einen Ruhm / so ihm nicht gebuhret / zumessen sollen. Denn je kein Holz fuert vns gelidten hat / sondern Christus Jesus Gottes vnnd Marien Sohn."²⁾

Det är alltså inte frågan om de reliker, träbitar från korset, som man enligt Gediccus tillskriver helighet etc. inom påvedömet:

"Darumb sollen wir auch dasjenige / was er allein am Creutz erarnet / nicht den wurmstichichten Reliquis zuschreiben / wie man im Bapstumb hin vnd wider grosse vnd kleine Stueck vom Holtze dess Creutzes / daran Christus gehangen / vmbtregt / vnnd fuert Heilighthumb zeiget vnnd aussrufet /".³⁾

1. Gedicus, Passionalbuchlein / Oder: Christliche Erklärung der Gnadenreichen Historien dess bittern Leiden vnd Sterbens vnsers lieben HErrn vnd Heylandes Jesu Christi / ...Leipzig - Magdeburg M.D . XC iiiii. sid. aii.

2. ibid.

3. ibid.

Argumentationen mot denna relikdirkan är i sig inte anmärkningsvärd utan kan anses vara i linje med det syfte Gediccus inledningsvis nämnt med passionspredikningarna. Mer anmärkningsvärt är det att Gediccus direkt efter argumentationen mot relikerna med måhända än större intensitet argumenterar mot det kalvinska bildborttagandet. Tydligt gick något väsentligt för Gediccus förlorat när det gällde passionshistorien om man tog bort bilder av t.ex. den korsfäste. Gediccus argumenterar mot Beza:

"Denn mit nichten zu billigen / die Vngestü^emigkeit der Caluinisten / welche den Bildern / vnnd vnter denselben auch dem Crucifix so feind sein / dass sie dieselben / bissweilen auch one vnd wider wissen vnd willen der Obrigkeit abstü^ertzen / zerhawen / zerbrechen / verbrennen / als welche der Meinung sein / dass man gar keine Bilder inn der Kirchen oder Gemeine Gottes leiden sol / sonderlich aber dess Gecreutzigen / dem sie am allermeisten zu wider vnd Spinnenfeind sein / ". 1)

Bilderna skulle alltså vara kvar i Guds kyrka och församling. De tillhörde med andra ord kyrkan, inte minst krucifixet och korset. Gediccus är alltså mån om att betona den yttre kyrkans verklighet.

Förutom argumentationen mot kalvinismen hade den begynnande lutherska traditionen att ta ställning till de olika mer svärmiska riktningar, sekter och rörelser som överhuvud ifrågasatte kyrkans yttre utformning och bruk. Som nämnts ovan hade redan den medeltida romersk-katolska kyrkan liknande ställningstaganden. Moneta vederlägger t.ex. katarerna och framhäver mot dem kyrkans yttre bruk, altaren, bilder etc. 2) Mot t.ex. Schwenckfeld söker Flacius bevisa att Gud genom yttre, skapade medel tränger in i en mänsklig hjärta, till omvälvelse, och fyller henne med det himmelska goda. 3) Till dessa yttre skapade medel hör också enligt Flacius kyrkans ceremonier, altaren etc. och även bilder. Främst kännetecknas naturligtvis den yttre kyrkan av sakramenter. Dessa behandlades ingående i samband med Mümpelgartische Gespräche. Med eftertryck framhölls från lutherskt håll att dopvattnet och nattvardselementen inte skulle betecknas som bilder, tecken eller symboler utan som verkliga och sanna. Både i Mümpelgartische Gespräche och i anhaltinska bildstriden följer samtidigt med bildfrågan en argumentation angående dop och nattvard. Gemensamt när det gäller dessa frågor kan som en viktig punkt i den lutherska argumentationen mot kalvinismen den yttre kyrkan framhållas, d.v.s. man betonade den verkliga närvaron av det gudomliga i kyrkan. När dopvattnet och

1. Gediccus, Passionalbu^echlein sid. Aiii.

2. Se ovan sid.122.

3. Preger I sid. 332.

nattvardselementen blott fick en symbolisk betydelse, och när bilder togs bort försvagades den yttre kyrkan. Vid behandlingen av dopet ger Andreae ett förtäligande angående själva förhållandet typ resp. antityp. Typen är en skugga av saken i fråga, antitypen själva saken som betecknats genom typen:

"Nam τύπον adumbrationem rei, αντίτυπον vero rem typō significatam indicat."¹⁾

I Nya Testamentet föreligger inte typ, d.v.s. figurer eller skuggor i det här sammanhanget utan antityp, d.v.s. själva saken, verkligheten, som förebildats genom figurer och skuggor:

"Praeterea cum in Sacramentis noui Testamenti non sint significationes aut τύποι, hoc est, figurae & vmbrae, quae res absentes significant: sed αντίτυπα, hoc est, res ipsae vmbris & figuris significatae & repraesentatae..."²⁾

Dopet i den kristna kyrkan är alltså något betydligt mer än en skuggbild, det är en verklighet. Gediccus återkommer till denna diskussion i sitt arbete i bildfrågan. Dopvattnet är ett verkligt medel och redskap som den Helige Ande använder:

"Ist demnach nicht per Metonymiam oder figuerlich / sondern proprié vnd eigentlich geredt / die Tauffe ist ein Badt der Wiedergeburt. Vnd ist also das Wasser ein Mittel oder Werckzeug des heiligen Geistes / "³⁾

När Augsburgska bekännelsen och Apologien talar om bild i det här sammanhanget handlar det enligt Gediccus inte om blott det yttre sakramentet och de synliga medlen här utan om sakramentet totalt sett. Sakramentet blir här en bild av Guds nåd och vilja, av allt vad som förkunnas i Ordet i samband med återfödelsen och syndernas förlåtelse:

"Vnd kan man die Metonymicas phrases nicht beschoenen mit der Augspurgischen Confession / oder derselben Apologien im dreyzehenden Artickel / da die Sacrament krafftige Zeichen / Siegel vnd gewisse Zeugnuss Goettlicher gnade vnd willens gegen vns genennet werden. ... Gott gibt vnd wirckt durch diss Sacrament die innerliche reinigung / Wiedergeburt / vnd vergebung der Sünden. Hieuon sagt die Apologia recht : das eusserliche Zeichen ist ein gemaelde / dardurch dasselbige bedeutet wird / das durch Wort geprediget wird."⁴⁾

När det gäller nattvarden utreder Andreae i Mümpelgartische Gespräche bl.a. förhållandet mellan blodet som ströks på dörrposterna enligt 2 Mos. 24 och Kristi blod i nattvarden. Blodet i Gamla Testamentet står som symbol för den kommande Kristus. Blodet i Nya Testamentets förbund är verkligen enligt Kristi

1. Acta 1587 sid. 449.

2. ibid. sid. 450.

3. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Rii.

4. ibid. sid. Riii.

instiftelse Kristi blod. Kristus sade inte vid instiftelsen, att vinet betecknar hans blod, utan att det är hans blod:

"In Testamento aute suo inquit Christus : Hic est sanguis meas; & addit, NOVI TESTAMENTI: ad notandum discrimen inter sacramente V. & N. Testamenti. Non enim ait Christus: Hoc vinum significat sanguinem meum: aut est signum vel sanguinis mei, meum sanguinem significans, figurans, aut adumbrans: sed ait, EST, EST, EST sanguis MEUS NOVI TESTAMENTI." 1)

Även här spåras — förutom Luther — Damascenus:

"Denn der Herr selber sprach: " Das ist mein Leib." nicht: (Das ist) ein Bild des Leibes, und nicht : (Das ist) ein Bild des Blutes, sondern " (Das ist) mein Blut." 2)

Från lutherskt håll betonades alltså Kristi egentliga närväro i den synliga kyrkan i motsats till en symbolisk närväro. På ett djupare plan kan däremot den yttre kyrkan sägas vara en bild och återspegling av det himmelska.

En yttre synlig församling eller kyrka i vilken bl.a. ordet förkunnas o.s.v. är enligt Arndt nödvändig :

"Dennoch so erfordert die art des Glaubens Liebe / hoffnung / bekentnus / das eine eusserliche sichtbarliche versamlung sey / in welcher man Gottes Wort predige / den Glauben erwecke vnd stercke." 3)

Arndt betonar det yttre i den kristna trosutövningen. I samband med behandlingen av korstecknet heter det hos honom:

"Denn es ist des Glaubens art / das er aussbricht / in eusserliche Zeichen vnd Geberde / damit er auch Christum eusserlich bezeuge vnd bekenne." 4)

De kristna i den första kyrkan, de som omvänts från hednisk tro till kristen tro, använde detta yttre tecken för att markera skillnaden och som ett offentligt tecken och bekännelse till tron:

"Die Ceremonia oder zeichen des Creutzes hat seinen vrhsprung daher / das die Christen in der ersten anfahenden Kirchen / so aus dem Heydentumb zum Christlichen Glauben bekeret sein / sich mit diesem eusserlichen zeichen / von den Heyden vnterschieden vnd abgesondert / zum oeffentlichen zeugnus vnd bekentnus ires Glaubens."5)

Arndt ansluter sig, när det gäller behandlingen av korsets tecken, till traditionsstoffet.6) Samma gäller för Gediccus. Inte bara barnen tecknades med

1. Acta 1587 sid. 40.

2. Johannes Damascenus, Bibl. d. Kirch.v. Bd.44 sid. 212.

3. Arndt, Ikonographia sid. 3.

4. ibid.sid. 37.

5. ibid.

6. Jfr.Händler sid. 120 ff samt ovan sid. 114.

korset i dopet utan morgen och kväll enligt gammalt bruk gjordes detta tecken:
"...nicht allein die Kinder in der Tauffe / sondern auch vns selbst Morgends vnnd Abends nach dem alten Kirchenbrauch mit dem Zeichen dess Creutzes ohne Superstition vnd Aberglauben segnen / vnd das Gebet verrichten".¹⁾

Särskilt för den begynnande tron hos människan, innan hon tål fast föda, är det synliga enligt Arndt av stor betydelse. De i tron svaga befästes i tron via de synliga medlen:

"Nun ist des Milchglaubens art / das er am sichtbaren hanget / ".²⁾

Av det skälet var också Jesus efter sin uppståndelse ytterligare fyrtio dagar synlig för sina lärjungar för att stärka just de i tron svaga:

"Darumb muste inen auch der HErr viertzig Tag lan nach seiner Aufferstehung erscheinen / iren schwachen Milchglauben zustercken".³⁾

På samma sätt förhåller det sig med de yttre ceremonierna, med bilder och altaren enligt Arndt:

"Also sin auch die Ceremonien / vnd andere eusserliche dinge mehr in der Kirchen Gottes / Darunter auch koennen gezogen werden Bilder vnd Altar / ".⁴⁾

Kyrkan är enligt Arndt av två slag: en synlig och en osynlig. Den osynliga kyrkan består av de sanna, levande lemmarna som har sin gudstjänst i hjärtat och själen. Endast Gud känner dessa. Den är inte underkastad varken tid, rum eller yttre mänsklig ledning. Lemmarna här vilar alltid hos Gud och Kristus och har överallt sin kyrka i vilken de ber, nämligen det troende hjärtat:

"Daraus folget nun / das die Kirche zweyerley sey / Eine sichtbare / vnd vnsichtbare. Die vnsichtbare Kirche sind die waren lebendige Glieder der Kirchen / die iren Gottesdienst im Hertzen vnd Geist haben / die allein Gott / der Hertzenkuendiger kennet / vn ist keiner zeit / ort vnd sichtbarem Heupt vnterworffen / den sie hat allezeit iren Sabbat vnd Ruhetag in Gott vnd Christo / Sie hat an alle oerden ire Kirch / darin sie betet / nemlich ir gleubiges Hertz / ".⁵⁾

Denna rena, inre gudstjänst består även när varken kyrkor, bilder eller altaren mer är till:

"Dieser reine Gottesdienst / der da ist in eines jede Menschen reinem Hertzen vnd Glauben / bestehet / wen auch nimmermehr eine Kirche / Bilde vnd Altar were / ".⁶⁾

Arndt betonar dock inte det inre, osynliga på bekostnad av det yttre, synliga

1. Gediccus, Passionalbuchlein. sid. aiiii.

2. Arndt, Ikonographia sid 7.

3. ibid.

4. ibid.

5. ibid. sid. 3.

6. ibid. sid. 2 f.

eller tvärtom utan här råder snarare ett samspel, en förening. Den yttre, synliga kyrkan är här i världen snarast en förutsättning för den inre, hjärtats gudstjänst i ande och sanning. För inte minst den gnesiolutherska traditionen i slutet av seklet kan **finitum capax infiniti** - tanken sägas vara framträdande.¹⁾ Här i den skapade världen möter människan först det yttre, synliga men i detta ligger det gudomliga fördolt, inneboende. Tanken möter vi naturligtvis även hos Damascenus. Bildens funktion kan för honom sägas vara dels en projicering av den gudomliga uppenbarelsen och dels en kommunikation där den troendes tillbedjan och vördnad förmedlas till det gudomliga, d.v.s. bilden uppenbarar det gudomliga och förmedlar den troendes bönen och tillbedjan till Gud. Bilden blir s.a.s. en öppning, ett fönster, mellan den förgängliga världen och det eviga och himmelska.²⁾ I bilden är det gudomliga inneboende. Genom synliga bilder manifesteras det osynliga vilket också framfördes av Jeremias II till tübingenteologerna:

"Vere manifestae imagines, sunt visibilia, invisibilum." ³⁾

En intressant variant av det tidigare nämnda argumentet angående de inre bilderna som förutsättning för de yttre ⁴⁾ finner vi hos Lange. Denne kan nämligen utifrån de bilder — eller föreställningar — som finns i människans själ motivera bildbruket i kyrkorummet genom att hänvisa till att den kristne är et Guds tempel i den Helige Ande och finns det bilder i denna helgedom kan det också få finnas bilder i de yttre helgedomarna:

"Ists nun keine Su^ende Bilder in Gedancken vnd im Hertzen haben / welchs in den Christen ist ein Tempel des heiligen Geistes / Was sols denn Su^ende sein solche Bilder an die Kirchenwa^ende vnd in die Tempel mahlen / die mit Henden gemacht sein ?"⁵⁾

Den yttre kyrkan manifesteras kanske allra tydligast genom just själva kyrkobyggnaderna som reser sig runt om i den skapade världen. I kyrkobyggnaden samlas den kristna församlingen till gudstjänst. I och här finns yttre medel för denna gudstjänst: dopfunt, nattvardskärl, altare, predikstol, orgel, mässkläder, bilder etc. Inventarierna anses ofta vara det som egentligen skiljer en kyrkobygnad från andra byggnader. Att ta bort bilder och altaren är för t.ex. Gediccus detsamma som att förstöra och riva ner kyrkobyggnaden som sådan:

1. Se ovan sid. 80 f.
2. se Johannes Damascenus, On the Divine Images sid. 80 f.
3. Jeremias II, utg. Lipsiae 1758 I sid. 199.
4. Se ovan sid. 159 f.
5. Lange sid. Aa iiiii.

"Ja wenn das recht were / das wir Christen Bilder vnd Altar wolten stürmen wie die Juuden / so müsten wir auch die Kirchen selbst / in welchen Gottzten gestanden / vnd Abgötterey getrieben worden / abbrechen vnd zerstören / wie zwar an etlichen orten geschehen /"¹⁾

Kyrkobyggnaden är enligt bl.a. de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden en helig plats, ofta jämförd med Jerusalems tempel. Man framhöll att bildstormarna vanärade Guds helgedom genom sitt agerande. Taurer uppehåller sig bl.a. vid detta i förordet till sin försvarsskrift:

"Es sind die neuen Carlstedter / die Anhaltischen Calvinischen Bildstürmer in dein Erbe / in deine Christliche Kirche / gefallen / die haben deinen heiligen Tempel verunreinigt / in dem sie das Crucifix vnd Bildnis des gekreuzigten Christi Jhesu / vnd alle andere Christliche Bilder / so zur Zier der Kirchen / vnd heilsamen Erinnerung gesetzt / öffentlich heraus werffen / vnd das Bildnis vnsers Creutz Herrn Christi Jhesu / als eine verdampfte Abgötterey verspotten /".²⁾

Dag och natt skall man skrika mot dessa kyrkoplundrare. Gudlösheten stärks genom detta kalvinska bildstormande. Guds ord och sakramenter föraktas och kyrkan har liksom förvandlats till ett värdshus enligt Taurer:

"Die eusserste Nothdurfft erforderts / das man wider diese neue Anhaltische Carlstedtische Bildstürmer Tag vnd Nacht schreye / denn viel frommer Hertzen werden durch dis ir verflucht Kirchenrauben / dergestalt betrubet gemacht / das sie nicht wissen / wo aus oder ein / was aber Gottlose Epicuree vnd freche Weltkinder seind / die werden durch das Carlstadtische Bildstürmen in irem Gottlosen Sinn gesterckt / das sie von Gott / seinem Wort / vnd den heiligen Sacramenten nichts halten / weil die Kirchen gleichsam zu Gasthöfen gemacht werden."³⁾

När bilder och taylor, altaren och orglar rensas ur kyrkorna kommer de mer att likna en ölstuga än ett Guds tempel:

"Die Anhaltischen Bildstürmer reissen alle Christliche Bilder / Gemelde / Altar vnd Orgeln aus den Kirchen hinweg / vnd seind ire Kirchen einem öffentlichen Bierhause ehnlicher / als einem Tempel Gottes".⁴⁾

Redan Emser hävdade att om det inte finns bilder i kyrkorna så vet man inte om man kommit till en kyrka eller till ett danspalats. Bilder behövs enligt Emser just för att markera skillnaden mellan kyrkor och andra byggnader:

" / das ein vnderscheid sey zwischen den kirche vn andn hewsern. Dan wo keyn bild in d kirche / wuste man nit ob es eyn kirch oder ein tantzhaus wer. "⁵⁾

1. Gediclus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Liiii.

2. Taurer sid. (: ii.

3. ibid. sid. (: iii.

4. ibid. sid. Aiii.

5. Emser sid. Biiii.

Kyrkobyggnaden är alltså en helig plats. Så hade också framhållits av türingenteologerna i deras svar till Jeremias II. Judarna tillbad inte tabernaklet och förbundsarken utan endast Gud. Däremot hade Gud genom sitt ord givit löftet att vara närvarande i templet och tabernaklet och där lyssna till deras böner:

"...sed illi Deum adorabant, quia suam praesentiam, & precum ex auditionem, in Tabernaculo (& postea in Templo) expresso verbo suo promiserat." 1)

I Mümpelgartische Gespräche behandlades också själva kyrkobyggnaderna. Man var här förhållandevise överens när det gällde dessa. Beza framhåller:

"Es wird recht gelehrt / dass die Zerstörung der Tempel nicht notwendig seie / und dem nach auch nicht unbedächtig zubillichen." 2)

Inställningen till själva kyrkobyggnaderna sammanfattas i första punkten i akterna angående bildfrågan. Kyrkobyggnaderna är ämnade för gudstjänst. I dessa skall Guds ord läras och höras och sakramenten utdelas och mottas. Vidare föreligger ett krav på kyrkorummets "renhet" i denna punkt :

"I. Das die Kirchen / so zum Gottesdienst verordnet / und in denselben Gottes wort gelehrt unnd gehört / und die Sacramenten aussgetheilet und empfangen worden / wann sie mit der Abgötterey verunreinigt werden / sollen widerumb gereinigt werden." 3)

Frågan om kyrkorummets renhet blev naturligtvis en ömtåligare fråga och som nämnts ovan kom också argumentationen angående själva kyrkobyggnaderna att tillspetsas i samband med bl.a. anhaltinska bildstriden.

När det gäller inställningen till kyrkobyggnader och kyrkokonst föreligger ett intressant dokument av Gediccus, nämligen en predikan hållen vid återinvigningen av domkyrkan i Halle, tryckt 1589. Dokumentet är av intresse främst därför att det dels inte är polemiskt och dels därför att det berör just en återinvigning. Gediccus inställning till kyrkokonsten framgår här, före den egentliga polemiska situationen i samband med anhaltinska bildstriden. Inledningsvis nämner Gediccus att Gud i samband med reformationen av nåd inte bara åter uppenbarat sitt ord utan därtill låtit bygga kyrkor och renovera kyrkor, predikstolar o.s.v. Kyrkobyggnaderna med inventarier var nödvändiga för den kristna gudstjänsten:

"Dieweil vns aber der Allmechtige vnnd Barmhertige Gott mit gnaden alhie heimgesucht / vn nicht allein sein seligmachendes Wort in dem letzten alter der Welt / ... wider geoffenbaret

1. Jeremias II, utg. Lipsiae II sid. 235.

2. Theodori Bezae Gründliches Gegenberichts / auff die Handlungen des Mümpelgartischen Gesprächs / so zu Tübingen in öfflichen Trucke aussgangen / Ander Theil. Basel 1588 sid.25.

3. ibid. sid. 1.

/ ... Sondern auch darzu Kirchen / Predigstu^el / vnnd andere zum Gottesdienst notwendige Gebew / auffrichten / renoviren / vnd verbessern lassen ”. 1)

Denna nu härligt utsmyckade kyrka, ett sådant Guds verk, bör nu invigas — dock inte utifrån papistisk grannlåt men väl enligt kristen ordning:

”... gar herrlich exorniert vnd geschmu^ecket wird / ... / Als seind wir schuldig solch werck Gottes nicht mehr auff Papistischen tand / sondern Christlicher Ordnung nach einzusegnen... ” 2)

Själva invigningen av denna enligt Gediccus nu välutsmyckade kyrka motiveras bl.a. med att den skall vara ett tack till Gud för att han låter fromma människor genom den Helige Andes ingivelse bygga och smycka kyrkor. Kyrkoutsmyckningen kan alltså sägas ske genom den Helige Andes ingivelse. Gud har själv påbjudit, att kyrkor skall byggas och utsmyckas :

”Was nun belangt die art vnd weise / wie wir nemlich diese verbesserte vnnd wolgeschmu^eckte Kirche einsegnen sollen / sogenicht solches l. Das wir diese grosse vnd vnaussprechliche Wolthat Gottes behertzigen / Ihm avch dafu^er ianigklich dancken / wen Er Christliche fromme Herzen / durch einen sonderlichen trieb seines H. Geistes dazu bewegt / das sie lust haben Kirchen / Schulen / Predigstu^el / Altar zubawen / zuschmu^ecken / vnd zu zieren. Denn GOtt hat solchs selbst befohlen.” 3)

Kyrkobyggnaderna finns enligt Gediccus i nämnda skrift därfor att Gud lovat bo hos människorna:

” Gott sagt auch zu bey vnns zu wohnen / vnnd vns zusegnen / wo seines Nahmens Gedechtnis gestiftet.” 4)

Även hos Taurer beskrivs mot bildstormarna en nyligen renoverad och smyckad kyrka, i Grüningen, bl.a. med en ny, vacker orgel:

”Ewer Hochwirden vnd F.G. aber schmu^ecken die Stete Gottes auffs aller scho^enste / wie denn dieselben E.H. vnd F.G. in der lo^eblichen Fu^erstlichen Kirchen zu Gru^eningen newlicher Zeit eine vberaus scho^ene Orgel / wegen sonderlicher Liebe gegen dem heiligen Gottesdienst / vnd zum Verdrus allen Bildstu^ermischen Anhäldischen Raupen / mit grossen Vnkosten aus fu^erstlicher Mildigkeit vnd angeborner Gu^ete erbawet / in Erwegung / das Gott dem HERRN die Christliche Wolklingende Musica / Instrument / Orgeln / nicht zu entgegen / wie der verfluchte Anha^eldische Bildstu^ermerische Geist schwermet / Sondern vielmehr dem gantzen offenbartem Wort Gottes gleichsinnig laut des 150. Psalms: — — Es wird auch von vielen frommen Chjristen / in diesen vnd andern Landen ho^echlichen gerhu^emet / das E. H. vnd F.G. die gantze Kirche zu Gru^eningen dermassen exorniren vnd schmu^ecken lassen /

1. Gediccus, Christliche Leichpredigt... Samt... 1589 sid. Bi.

2. ibid.

3. ibid.

4. ibid.

das es jederman mit grosser Verwunderung sihet vnd ho^eret / vnd werden die Anha^eldischen Bildstu^ermer diese lo^ebliche Kirche wol mu^essen vnberaubet lassen.”¹⁾

Kyrkobyggnaden är en särskilt utvald plats där det gudomliga möter människan. Eftersom man från gnesiolutherskt håll ivrigt kämpar för även bibehållandet av bilder menar man säkerligen att dessa även ingår på något sätt i det gudomliga, som möter människan i just kyrkorummet. Samtidigt betonas naturligtvis den rent praktiska funktionen som samlingsplats för t.ex. den kristna gudstjänsten men också för den kristna undervisningen överhuvud, kyrkobyggnader och skolbyggnader blir i det här fallet mer eller mindre jämställda. Att bygga och underhålla kyrkor och skolhus är ett Gud välbeklagt arbete enligt Gediccus:

”... die bawung vnd erhaltung der Kirchen vnd Schulheuser ihm ein wölgefellig werch sey / ”.

2)

När det gäller själva undervisningen blir funktionen densamma antingen det är en kyrko- eller skolbyggnad. Det gäller i båda fallen att här flitigt studera Bibeln och katekesen:

” / die Bibel vnd Catechismus fleissig studieren.”³⁾

Gediccus betonar vidare i nämnda predikan, att kyrkan skall vara ett bönehus. Slutligen betonar Gediccus det nya livet och den kristna vandeln. Liksom i de något senare utgivna passionspredikningarna, som vi inledningsvis citerade, råder alltså ett samspelet, en förening mellan det synliga resp. det osynliga, mellan det yttre och det inre. Det är heller inte tillräckligt enligt Gediccus att lyssna till Bibelns ord i kyrkan, man måste ta det till sig och med sig hem:

” Es ist aber nicht gnugsam das man Gottes Wort in der Kirchen geho^eret hat / sondern man sol es auch daheim wiederholen / ”.⁴⁾

Förhållandet mellan det yttre och det inre sammanfattas för Gediccus bl.a. utifrån orden i 5 Mos. 6 där det om Guds stadgar och bud heter: ”Och du skall skriva dem på dörrposterna i ditt hus och på dina portar.” Gediccus alluderar på dessa ord i sin predikan vid kyrkoinvigningen och tillämpar dem delvis även på kyrkokonsten:

”Vnd im Mose gebeut Gott / das man sein Wort Repetieren / Widerholen / immerdar scherffen / zum denckzeichen fu^er die Augen hengen / vnd allenthalben an die Wende vnd Thu^eren schreiben vnd mahlen solle / das wens mu^eglich / wohin wir vns kehreten vnd wendeten / wir allerseit Gottes Wort fu^er vnsern Augen hetten / vnd es immer in vnsern

1. Taurer sid. Aiii.

2. Gediccus, Christliche Leichpredigt... Samt... 1589 sid. Biii.

3. ibid. sid. Biiii.

4. ibid.

Ohren schallen liessen / vnd im Hertzen dran gedechten.” 1)

I kyrkobyggnaden påminns vi på olika sätt genom yttre medel om Guds ord. Av det yttre skadandet av t.ex. bilder följer som vi sett i ett föregående avsnitt 2) en åminnelse i hjärtat, i människans inre. Denna inre åminnelse genom de yttre medlen påverkar i sin tur den kristna livsföringen. Samtidigt med bildstriden och andra teologiska strider och diskussioner vid slutet av reformationsseklet ökar utgivandet av skrifter av mer uppbygglig karaktär i vilka det inre livet och vandeln betonas. Ett typiskt exempel är just Arndt. Man har ibland sökt isolera denna betoning av det inre livet från de yttre ställningstagandena i de olika kyrkostriderna. Arndts ”Ikonographia” har t.ex. mer eller mindre ansetts som hans sista egentliga stridsskrift — sedan ägnar han sig i sin fortsatta produktion mer åt det inre livet. 3) Att se en motsättning här ger dock knappast rättvisa åt hans teologiska hållning. Intressant i sammanhanget är det sista kapitlet i ”Ikonographia” som handlar om den yttre, i främst gudstjänsten förekommande vördnaden för Jesu Kristi namn. Det kalvinska föraktet för dessa yttre bruk är inte av den Helige Ande enligt Arndt:

”DAs die verachtung der eusserlichen Reverenz / des heiligen Namens Jesu Christi / nicht aus dem heiligen Geist sey / ...”⁴⁾

Arndt motiverar bl.a. detta utifrån Upp. 7:2 f.: ”Och jag såg en annan ängel stiga upp från öster med den levande Gudens sigill, och han ropade med hög röst till de fyra änglarna, som hade fått rätt att skada jorden och havet: Skada inte jorden eller havet eller träden förrän vi har märkt vår Guds tjänare med sigill på deras pannor.” Precis som ängeln till det yttre tecknade deras pannor, så tecknar Gud invändigt hjärtats panna, d.v.s. själen, med Helig Ande, tro, kärlek och hopp:

” Wie der Engel eusserlich an der Stirne diejenigen zeichnet / vnd versiegelt / die Christum angehȫren : Also versiegelt Gott inwendig die Stirne des Hertzens / das ist / die Seele / mit dem heiligen Geist / Glauben / Liebe / Hoffnung / ”.⁵⁾

Även här ser vi, att Arndt inte sätter det yttre i motsatsförhållande till det inre utan just betonar samstämmigheten. Calvinisterna tadlas slutligen av Arndt i ”Ikonographia” just för att de går så hårt fram mot de yttre bruken :

” Es ist z umal ein verdriesslicher vnd vnnētzer Handel / das man wieder die eusserlichen

1. Gediccus, Christliche Leichpredigt... Samt... 1589 sid. Biiii.

2. Se ovan sid.159 f.

3. se B. Arvidsson, Kontinuitetstanken i Johann Arndts teologiska miljö, 1986.

4. Arndt, Ikonographia sid. 41.

5. ibid.

dinge so hart disputiret / ” 1)

Helt problemfritt är dock knappast förhållandet mellan den yttre kyrkans och trons djupare angelägenheter för Arndt. Samtidigt som ”Ikonographia” är ett intensivt försvar för kyrkobilderna önskar han knappast skriva ytterligare angående dessa ting:

”... also bin ich auch nicht bedacht / von dieser Materi weiter zuschreiben / ob gleich jemandt hie wieder disputieren wǖrde / sondern wil es hiebey beruhen lassen / vnd obgedachten nōtigern sachen nachdencken.” 2)

Arndt försäkrar också, att han väl är medveten att den sanna gudstjänsten består utan bilder, och att tron upptänds av den Helige Ande genom Ordet och inte genom bilder:

” Ich weis fast wol / das der ware Gottesdienst ohne Bilder bestehen mag / Lere auch teglich / das durch Gottes Wort / der ware Glaube erwecket werden mǖsse / das auch der heilige Geist durchs Wort geben werde / vnd in das Hertze eingehet / vnd nicht durch Bilder.” 3)

Härifrån till att helt ta bort bilderna var steget för Arndt och övriga gnesiolutherska teologer i samband med anhaltinska bildstriden långt och egentligen omöjligt att ta. Kanske hade just de yttre bilderna en så positiv betydelse för det inre livet, att de av det skälet skulle vara kvar. Av erfarenhet väcker lidandesbilden goda, kristliga tankar hos både lärda och olärda enligt Arndt:

”So ist das Argument aus der erfahrung auch gewiss / das die Bildnus des Leidens Christi / beyde den Gelarten vnd Leyen / Kindern vnd Einfältigen sichtbarliche Predigten sein / vnd viel Christliche gute Gedancken machen / ”. 4)

Säkerligen är det ingen tillfällighet, att just de pietistiska riktningarna i den fortsatta lutherska traditionen mer än några andra skulle intensifiera bildbruket. Grunden lägges redan vid slutet av 1500-talet av främst de gnesiolutherska teologerna. Kanske skulle man rent av kunna säga att när det inre livet och fromheten betonas, får bilderna en än större betydelse — både de litterära men även de egentliga yttre bilderna. Genom de yttre bilderna skall de inre tankarna föras rätt. Från kalvinskt håll hade man hävdat att bilder förleder människans tankar utifrån satsen *objecta movent sensus*. 5) Denna sats fördes in i den anhaltinska bilddiskussionen redan i ”Erinnerungsschrifft...”. När en människa ställs inför bilder ur t. ex. passionshistorien berörs hennes hjärta

1. Arndt, Ikonographia sid. 45.

2. ibid. sid. 46.

3. ibid. sid. 47.

4. ibid sid.25.

5. se Notwendige Antwort sid. 80 f.

genom den Helige Ande:

"So mus auch ein jedes Christlich Hertze bekennen / wenn es ein Crucifix seines Seligmachers / oder ein andere Biblische **historiam** anschawet / das ihme durch bewegung des Heiligen Geistes / sein Hertz gerü^cret wird / in deme er sich darbey seines einige Seligmachers Leiden / Sterben / vnd herben bittern Todes erinnert / vnd dessen herrliche Mirackel vnd wunderwerck / Item die andern **actus** der heiligen Passion / als der Ohlberg / die verspottung / verschmewhung / verspeigung / vnnd geisselung / gleich fu^r die Augen gestellet werden. Denn man pfleget zu sagen / **objектa mouent sensus.** "1)

Att ett objekt alltid på något sätt påverkar och berör människans sinne och känslor ansågs från lutherskt håll självklart. Eftersom bilderna alltså påverkar sinnet var de nyttiga. Gediccus betecknar det som en särskild konst när en tavla också uttrycker känslor och på så sätt berör betraktarens själ och hjärta:

"Vnd wie in allen Gemelden eine sonderliche Kunst ist / wenn man auch die **affectus exprimiren** , vnd darmit des **spectatoris** oder anschawers Herz vnd Gemü^eth etwas bewegen kan ..."2)

Särskilt borde man enligt Gediccus tacka Gud för bilder med motiv från den bibliska historien, inte minst för bilder föreställande Jesu Kristi lidande och uppståndelse. Sådana bilder väcker goda tankar och känslor i hjärtat :

"Also ist Gott sonderlich zudancken fu^r die artigen Gemelde Biblischer geschicht / beuoraus des bittern leiden vnd sterbens / vnd fro^clicher aufferstehung vnsers lieben HErrn vnd Heylandes Jesu Christi / so andechtige Christen nimmer ansehen / sie fu^clen daruon gute gedancken vnd bewegung des Hertzens. Vnd ist nicht nur eine Fleischliche anmutung / wie die Klu^cgling vorgeben / sondern eine rechte gute andacht. "3)

I sammanhanget här nämner Gediccus Gregorius av Nyssa som inte utan tårar kunde se en bild föreställande Abrahams offer :

"Als **Gregorius Nysenus** des heiligen Abrahams Bildnis angesehen / vnd seiner Wunderbaren Historien darbey erinnert / hat er angefangen zu weinen."4)

Motivet anföres ofta i den teologiska litteratur som försvarar bildbruket och Gregorius av Nyssa diskuterades redan i samband med den frankiska bilddiskussionen. 5) Gregorius av Nyssa ingår bland de kyrkofäder som anföres som försvar för bildbruket i flertalet av de gnesiolutherska skrifterna. Vi kan här som exempel citera Arndt:

1. Erinnerungsschrift sid. 7.
2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Hi.
3. ibid.
4. ibid.
5. se ovan sid. 113.

"Derselbe Nyssenus schreibet auch / das er offt die historiam Abrahams in der Kirchen abgemalet / nicht ohne Thraenen habe koennen ansehen / wie er seinen Son Isaac habe opfern wollen / wie nemlich der Knaben heupt bey den Haaren helt / vnd mit der andern Handt das Messer fasset. Welches abermal ein gewisses Argument ist / dz ein Christ die Historischen Bilder wol mit gutem Gewissen haben mag." 1)

Tübingenteologerna framhåller för Jeremias II, att många bilder av även helgonens martyrier kan ses hos dem. Sådana bilder kunde nämligen tjäna som föredöme och stadfästelse i tron:

"Martyria Sanctorum pingere non prohibemus ,ut ipsorum exemplis ad constantiam vera Religione invitemur. Et multa talia apud nos quotidie visuntur ."2)

Bilderna hade alltså en inte så oviktig betydelse när det gällde just efterföljelsen. Den yttre kyrkan är f.ö. inte bara de yttre tinget utan i lika hög grad de levande lemmarna, som på ett synligt sätt förverkligar Kristi kärlek i världen efter de förebilder, som ges av Kyrkans herre själv och de sanna efterföljarna i kyrkans historia. Bilder påminnande om detta var alltid en tankeställare för den kristne och manade till egen efterföljelse. Så kunde man genom de yttre bilderna i kyrkorummet se hur Kristi vilja skulle förverkligas i den egena livsföringen. Imago Dei- tanken har f.ö. ofta sammankopplats med bildfrågan främst p.g.a. att man sökt motivera vördnaden för helgonbilder utifrån denna tanke. Eftersom helgonen på ett synligt sätt vitnat om den gudomliga urbilden, levat efter och i enlighet med Guds bild, kommer den vördnad man visar dessa personer att bli en vördnad för prototypen. Som nämnts ovan avvisades denna yttre vördnad från lutherskt håll.3) Imago Dei- tanken utifrån damascensk bildteori framhålls dock i annat sammanhang av Arndt just för att betona det inre livet och den sanna efterföljelsen. 4) Framhävandet av kyrkans bekännare och vittnen gjorde att man också accepterade bilder av dessa. Sådana bilder av senare betydefulla gestalter i kyrkans historia kunde man även acceptera från kalvinskt håll.5)

Som en viktig huvudlinje i vårt arbete har vi framhållit att den lutherska teologin vid slutet av 1500-talet anknyter till den fornkyrkliga och medeltida bilddiskussionen och bilduppfattningen. Att man från lutherskt håll intensivt

1. Arndt, Ikonographia sid. 30.

2. Jeremias II, utg. Lipsiae 1758 II sid. 244. Angående bevarandet av helgonbilder på lutherskt område, se Mereth Lindgren.

3. se ovan sid.157.

4. se ovan sid.204.

5. Se ovan sid. 155 samt nedan sid.224.

hänvisade till kyrkans tradition när det gällde bildfrågan har en djupare förklaring och ligger säkerligen i betonandet av den yttre kyrkans nödvändighet. Den kyrkliga traditionen manifesterar den yttre kyrkan och utgör s.a.s. en del av denna. De yttre kyrkobyggnaderna med inventarier och däribland bilder är en annan manifestation av den yttre kyrkan. Man behåller alltså inte bilderna av slentrian därfor att dessa alltid funnits i kyrkans historia. Man betonar den kyrkliga traditionen liksom bilderna för att markera en synlig yttre kyrka.

Sakral och profan konst

Den positiva bilduppfattning vi ofta möter hos reformatorerna under hela seklet kan på ett sätt mer allmänt sägas ha sin grund i deras bejakande av kultur och av de s.k. sköna konsterna och mer vara förankrad i estetiken än i dogmatiken. Deras positivitet förankras i den bejakelse av det vardagliga och världsliga livet som ofta kännetecknar deras livssyn, d.v.s. på samma gång en motvilja mot det asketiska, fanatiska, svärmiska och världsfrånvända. Även Calvin godtar det rent världsliga bruket av konst:

"Gewiss will ich nicht etwa in abergläubischer Scheu behaupten, man dürfe überhaupt keine Bilder haben. Aber weil Bildhauerkunst und Malerei Gottes Geschenke sind, so fordere ich reinen und rechtmäßigen Gebrauch dieser Künste." 1)

Ett rätt bruk enligt Calvin är bl.a. att endast återge sådant som tillhör den synliga världen:

"Es soll also nur das gemalt oder gebildet werden, was unsere Augen fassen können."2)

Trognas det sistnämnda skulle de stora holländska målarna bli under 1600-talet. Det primära här utifrån kalvinsk tanke var ju att återge verkligheten sådan den är. Om Dionysius indirekt kan sägas ligga bakom gotiken så ligger egentligen också Calvin ytterst bakom dessa holländska målares konstuppfattning. I och med att tillvaron mer delades upp i en världslig och en andlig, religiös eller sakral sfär kom bildkonsten ofta att hamna i den världsliga. Beza följer här Calvin. Båda erkänner skulpturers, målningars och liknande konstverks berättigande. Stor betydelse har enligt Beza t.ex. beskrivningar och avbildningar av växter. I samband med Mümpelgartische Gespräche framhåller Beza:

"Nos non modo picturas, sed etiam sculpturas nunquam improbauimus; quarum magnus est usus, non solum in sacris historiis repraesentandis, sed etiam in rebus civilibus, maximē in plantis describendis & depingendis. Ideoque etiam artes illas non improbamus, sed commendamus, & exercendas esse, tanquam Reipub. utiles affirmamus."3)

Beza hade även tidigare sökt rentvå sig från beskyllningar angående total konstfientlighet. I bl.a. denna sak gav han ut ett egendomligt arbete 1580:

1. Calvin, Institutio Religionis Christianae, utg. Weber 1936, I:12 sid. 88. Se även Marta Grau, Calvins Stellung zur Kunst, 1917.

2. ibid.

3. Acta 1587 sid. 400.

"Icones, id est verae imagines virorum doctrina simvl et pietate illvstrivm, quorvm . . . additis eorundem vitae & operaे descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas EMBLEMATA vocant, Genevae MDLXXX." Arbetet består dels av en samling porträtt av minnesvärd personer, främst hedervärda teologer, dels — vilket kan synas mer anmärkningsvärt — av 44 emblem med korta tänkespråk i poesins form. Som nämnts tidigare kan sistnämnda inte anses vara bilder i egentlig mening 1). Den mer kalvinska konstuppfattningen kan överlag sägas sammanfalla med den i "Libri Carolini" vilket är naturligt utifrån de relationer som här föreligger.2) En s.k. *ars pia* avvisas i "Libri Carolini".3) Konsten begränsas alltså enligt kalvinsk tanke till den skapade världen och kan inte nå utanför denna. Det är ockå här den egentliga brytningspunkten mellan kalvinsk och luthersk tanke ligga när det gäller bildfrågan.

En *ars pia*, en andlig, religiös eller sakral konst kan alltid sägas göra anspråk på att förmedla eller uppenbara något gudomligt, att söka avbilda något utöver den konkreta verkligheten. Arndt framhäller i anslutning till 2 Mos. 35 att Gud kallat särskilda konstnärer och givit dem vishetens Ande:

"Gott der HErr sonderliche Ku^Enstler erweckte / welche er erfu^Ellet mit dem Geist der weisheit."4)

Bilder tillkomna genom en konstnärs arbete men på Guds befallning och uppdrag använder Gud enligt Arndt till uppenbarelse, förutsägelse, vittnesbörd,

1. Se ovan sid.173.

2. Se ovan sid.108 f.

3. Libri Carolini III kap.XXII, se även Bastgen, NA 36 sid. 656 f. : "Die Kunst ist nur Nachahmung und zwar Nachahmung *menschlicher Handlungen* . . . Die Maler können wohl durch ihre Kunst erinnern an das, was geschehen ist : aber das was nur mit dem Geiste erfassst und in Worten ausgesprochen wird — zum Beispiel die Gebote des göttlichen Gesetzes, die Worte der Propheten, des Herrn, der Apostel — kann nur von Schriftstellern erfassst und erzählend vor Augen geführt werden. Darum ist es unsinnig, die Malerei eine *ars pia* zu nennen, wie die Griechen es taten. Sie ist eine Kunst wie jede andere." Vidare enligt Bastgen: "Konsequenter Weise muss der Verfasser die reale Beziehung des Bildes zu dem Original (Urtypus, Urform) ablehnen. Damit ist aber der Bilderverehrung jeder Grund entzogen. Vor dem Bilderverehrer steht das blosse Werk des Künstlers. — — So haben also die Bilder keinen Platz unter den Hülfsmitteln der Christlichen Religion, und es ist eine Vermessenheit, in der Malerei die Veranlassung des frommen Verkehrs der Gläubigen mit den Heiligen zu erblicken. Nur wenn sie als Schmuck und als Denkmal dienen, besteht keine Gefahr für den Glauben und sie erfüllen ihren künstlerischen Zweck."

4. Arndt, Ikonographia sid. 14.

åminnelse och för att antyda och förutsäga viktiga händelser — både andliga och världsliga:

"Diese Bilder hat Gott selbst gebraucht / zur offenbarung / weissagung / zeugnus / gedechnus / bedeutung vieler wichtigen dinge / in Geistlichen vnd Weltlichen sachen."¹⁾

Här anges dels ett inomvärldsligt bruk, dels ett andligt. Gränsen är dock inte skarpt dragen. Bilden kan både uppenbara andliga realiteter och världsliga — t.ex. kommande politiska händelser — men det är Gud som uppenbarar i båda fallen. Bilden har alltså för Arndt en direkt funktion i den gudomliga uppenbarelsen. Principiellt kan en religiös bild alltid sägas ha en uppenbarande funktion — annars skulle den vara meningslös att använda. Vi behöver dock inte beteckna varje religiös bild som ett utslag av en s.k. *ars pia* vilken främst hör grekisk-ortodoxa kyrkan till. Man kan mer allmänt skilja mellan en bild som endast har syftet att avbilda något från t.ex. naturen så exakt som möjligt — t.ex. en växt i en flora — och en bild med ett budskap, antingen i själva händelsen etc. som avbildas eller i det ikonografiska innehållet. Konstnären söker ofta få fram ett visst budskap genom konsten. Den konstnär som målar religiösa motiv söker ofta få fram just det religiösa budskapet. En bild av historiskt slag, t.ex. Abrahams offer av Isak förmmedlar inte bara själva händelseförlloppet utan även vad Bibeln teologiskt förknippar med händelsen. Vidare förmédla den kanske den teologiska tolkningstraditionen. Härtill kan den mer subjektivt förmédla konstnärens egna känslor inför denna perikop och hans troskamp. En religiös bild kan alltid sägas ha en djupare dimension — typologiskt, allegoriskt eller blott i en förklarande bibeltext. Närvarande eller inneboende i en religiös bild är alltså något andligt, något gudomligt. En bikld av t.ex. en herde är i sig ingen religiös bild men insatt i ett kristet kyrkorum eller kristet sammanhang är det en bild inte av vilken herde som helst utan av Kristus själv och avbildar även hans ledning och omsorg, trygghet och evighet. Bilden kan alltså här sägas förmédla en s.a.s. andlig hemlighet, ett mysterium. Ett sådant religiöst bruk avvisas i kalvinsk tradition. Konsten är dock även för Calvin och Beza en Guds gåva, men en s.a.s. inomvärldslig gåva. Här kan mycket väl tillämpas den struktur som skisserats av Schweitzer²⁾ när det gäller skillnaden mellan kalvinsk och luthersk teologi. Typiskt för reformert teologi skulle enligt Schweizer ett särskiljande mellan det gudomliga å ena sidan och den skapade världen å den andra vara. Konstens plats utifrån kalvinsk tanke är i den världsliga sfären och får inte blandas in i den andliga. Gör den det så förfalskas den andliga sfären genom just konsten.

1. Arndt, Ikonographia sid. 14.

2. Se ovan sid.80.

I kanske främst gnesioluthersk tradition betonas än kraftigare konsten som en Guds gåva. Även från lutherskt håll kan man dock skilja mellan ett mer världsligt bruk och ett andligt, sakralt. Eftersom konsten just har ett vanligt, världsligt bruk i likhet med skrivtecknen säger också vanligt mänskligt förfnuft enligt Gediccus att det inte kan vara fel med bilder:

” . . . gibt die allgemeine Vernufft / das hierin nichts tadelhaftiges sey. Denn do wir dasjenige welchs wir in frischen gedechtnis behalten wollen / entweder auffs Papir schreiben / oder mit Kreyde an die Wand zeichnen / wer wolt sagen / das die Bilder / die vns die aller groëssten vnd wichtigsten sachen teglich fuër Augen stellen / ausszutilgen sein.”¹⁾

Vidare har furstar och andra uppsatta personer bilder, porträtt, av sig själva och andra och ger också bort sådana som gåva:

”So haben Chur vnd Fuërsten / vnd andere Potentaten den loëblichen gebrauch / das sie ihre effigies oder Bildnuss ihren eigenen / oder anderen irer Gefreunden Dienern / pflegen zuuerehren / ihrer Chur vnd Fuërstlichen gnaden / darbey vnterthenig zu gedencken.”²⁾

Ett sådant bruk ansågs överlag inomvärldsligt. Kunde man nu acceptera bilder av detta slag varför skulle man då inte kunna acceptera bilder föreställande apostlarna, martyrerna och andra trons hjältar:

” worumb solt man nicht leiden die Conterfey der heiligen Aposteln / Martyrer vnd anderer Helden / welche getrew gewesen biss ans ende / vnd ihr leben nicht geliebet haben biss in den Todt.”³⁾

Är det alltså rätt att använda bilder i världsliga sammanhang bör det vara ännu rättare att använda dem i andliga sammanhang, d.v.s. kan man använda bilder i redan mindre viktiga, världsliga sammanhang så bör man desto mer kunna använda dem i sammanhang som berör der viktigaste, nämligen tron. Åtskillnaden mellan världsligt och andligt, profant och sakralt bruk är dock hos t.ex. Arndt nästan obefintligt. Utifrån främst dennes lära om naturen och naturen som en del av Guds uppenbarelse, *Liber naturae*, kommer konstnärerna och konstverken alltid att kunna anses som ett led i en gudomlig uppenbarelse. Inför konstverken i Strassburg kan Arndt yttra hur naturen begåvat konstnärerna och hur naturen utövar sitt inflytande på dessa:

”Weil nun die Bawmeister desselben Stifts gewaltige Kuënstler gewesen / so hat inen die Natur / die sonst in solchen fuërtrefflichen Koëpfen vnd Ingenia / ire Einfluësse gibt / vnd ire Praesagia in dieselbe lege / ...”⁴⁾

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Iiii.

2. ibid. sid. Jiii.

3. ibid. Se även ovan sid.155 och sid.222.

4. Arndt, Ikonographia sid. 34.

Den förmåga en konstnär s.a.s. har av naturen är ytterst ett utflöde av den gudomliga visheten. Långt senare kan konstnärens verk plötsligt uppenbara stora världsliga och andliga händelser enligt Arndt. Många av de flygblad och profetiska bilder som cirkulerade under reformationsseklet och som ensidigt av reformatörerna ansågs syfta på påvedömets fall 1) hade ofta sin förlaga i ett betydligt äldre konstverk. Arndt kan nämna ett sådant i Strassburg. Här finns en bild uthuggen i sten från 1000-talet föreställande två åsnor i munkdräkt bärande enligt Arndt påven i en bärstol samt ytterligare två åsnor framför altaret hållande mässa. Denna bild har ofta avritats och avtryckts enligt Arndts egna iakttagelser:

"Dergleichen Bildwerck ist zu Strassburg im Mu^enster in stein gehawen: Nemlich zweene Esel in Mu^enchsKappen / tragen den Pabst in einer Sänffte / vnd andere zween Esel / stehen fü^r den Altar / vnd halten Messe. Vnd ist dieses Bildwerck so alt / das es auch zur zeit / da das Mu^enster fundiret vnd gebawet / Anno tausendt vnd sechse / in des gewaltigen Gebew des Mawerwerckes / an grossen Werckstu^ecken ist mit eingefatzt / Hernach ist es zu Strassburg offt auff Pappier abgerissen / vnd nachgedruckt / Wie ichs daselst offt gesehen."2)

På många platser finns sådana äldre bilder som ingen nu vet vad de betyder konstaterar Arndt vidare. De finns där dock just för att de har en stor betydelse: "Viele derselben wunderlichen Bilder vnd Figuren / auch alter Gemehlde werden an vielen oertern / da man nicht weiss / was sie bedeuten / auch keine acht darauff geben wird / da sie doch ohne sondere grosse bedeutung nicht da sein."3)

Gränsen mellan de bilder som naturen själv skapat och de som skapats av en konstnär är här utan intresse. Både Gud och naturen visar vad som skall ske genom bilder:

"Denn Gott vnd die Natur zeigen durch Bilder an / beyde das auffnemen vnd vntergang / vieler Lande vnd Ko^enigreich."4)

Många föraktar och förkastar av ovetenhet sådana äldre uppenbarande bilder antingen de nu är formade av människor eller av naturen själv. Arndt varnar för detta:

"Wo nun derselben gefunden werden / sol man sie nicht verachten / oder verwerffen / wie mancher aus vnwissenheit thut / denn es sindt Warnungen / vnd warhaffte Propheceyungen / entweder von alten Geistreichen Leuten hinterlassen / oder von Gott vnd der Natur also formiret."5)

1. Jfr. ovan sid.168 f

2. Arndt, Ikonographia sid. 33 f.

3. ibid.

4. ibid. sid.34

5. ibid.

Utifrån Arndts hållning är det knappast möjligt att helt göra en åtskillnad mellan profan och sakral konst. Den synliga världen, skapelsen eller det inomvärldsliga är i sig genomsyrat av det gudomliga. Arndt kan här sägas fortsätta en tradition från Dionysius och Damascenus. I naturen ser vi enligt Damascenus bilder som påminner oss om det osynliga, om Gud:

"Since the creation of the world the invisible things of God are clearly seen by means of images. We see images in the creation which, although they are only dim lights, still remind us of God."¹⁾

Eftersom hela naturen är skapad av Gud kan den också utifrån detta betecknas som sakral, d.v.s. världen som sådan blir sakral och en gränsdragning inom denna i en sakral och en profan sfär är svår att göra. När det materiella kan anses förmedla det gudomliga kommer också materien som sådan att anses i sig god. Frågan om materien som ond eller god diskuterades av antikens filosofer, och fornkyrkan kom inte undan denna diskussion. Diskussionen har sedan upppeptats i kyrkohistorien. Denna diskussion är naturligtvis inte utan betydelse för inställningen till kyrkokonsten och konsten överhuvud. Ett t.ex. mer asketiskt förnekande och avståndstagande av det yttre och världsliga innebär också en restriktivitet när det gäller konsten som sådan — antingen vi nu vill beteckna den som sakral eller profan. Genomgående för reformatörerna var att det var bruket av materien som var avgörande, inte materien som sådan.²⁾ Form eller materia varken skadar eller hjälper enligt Arndt:

"So liegets nun alles am rechten brauch / die forma oder materia schad oder hilfft nichts."³⁾

Arndts yttrande här gäller den diskussion som fördes mellan kalvinister och lutheraner angående de föremål som funnits i kyrkorna före reformationen. Utifrån gnesioluthersk synpunkt är t.ex. altaret i sig inte orent trots de missbruk som ansågs ha förekommit under påvedömet, så enligt Gediccus:

"Stein / Kalck / vnd gebewe / darauff die Messe vor dieser zeit mit auff dem Altar verrichtet worden / sein fu^r sich selbs nicht vnrein / koⁿnen auch vns Christen / die wir GOtt lob wissen / was wir halten vnd gleuben sollen / nicht vnrein machen /".⁴⁾

Som grund för denna hållning ligger själva skapelsesynen. Gediccus menar här att altaren etc. är en del av Guds skapelse:

"Drumb solten sich die Zwinglianer vnnd Caluinisten in ihr hertz hinein schemen / fu^r GOtt / Engeln vnd Menschen / das sie die Gewissen so mutwillig vnd freuentlich verwirren in

1. Johannes Damascenus, On the Divine Images... sid. 77.

2. Jfr ovan sid.91 f.

3. Arndt, Ikonographia sid. 9.

4. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Dii.

denen dingen / die fu^r sich selbert (da der Missbrauch abgeschafft) nicht vnrein / sondern gute Creaturen Gottes / vnd demnach den gleubigen weder verwerfflich noch vnrein sein koⁿnen: Wie denn die Steine / Kalck / Holtz so zu den Altarn im Papstumb gebraucht / auch mitten in selbigen missbrauch der Abgo^etischen Messe / Gottes gescho^epffe blieben".1)

Altaret är alltså i sig som del av Guds skapelse ett gott verk men härtill kommer utifrån tanken på den yttre kyrkobyggnaden, templet, ett mer direkt sakralt anseende. Altaret är nämligen helgat genom Ordet och bönen:

"Der Altar ist vnd bleibt sein / also fu^r sich selbst ein gut Gescho^epff Gottes / welchs geheiligt wird durch Gottes Wort vnd das Gebet."2)

Som nämnts föreligger för Gediccus i den av Gud skapade världen en mer avgränsad sakral sfär där det gudomliga mer påtagligt möter människan.3) Eftersom altaret ofta var rikt smyckat med bilder kom ofta just nattvardsfrågan och ceremonierna i samband med den att sammankopplas med bildfrågan. Bildborttagandet medförde ju också att altartavlorna revs ner och hela altaret togs bort och ersattes med ett vanligt bord.4) För den i hjärtat rene var allt rent enligt Gediccus:

"Es heisst / puris omnia pura , den reinen ist alles rein / ".5)

Materien har vi hur vi än bär oss åt runt omkring oss. Att t.ex. be utan att fästa sin blick även på något materiellt är knappast möjligt enligt "Notwendige Antwort". Befinner man sig i sin kammarer har man ansiktet vänt antingen mot fönstret eller mot en vägg men man tillber naturligtvis inte vare sig fönstret eller väggen:

"Bistu in deiner Kammer / so wendestu freilich dein Angesicht gegen den Fenstern oder zu den Wa^enden / sie seyen gleich von holtz / oder stein / oder leimen gemacht : Vnd betest doch nicht die Fenster oder Wand an."6)

Påpekas bör här att kalvinismen naturligtvis inte betraktade materien i sig som något ont. Vad man vände sig mot var att överhuvud tillskriva kyrkorummet med inventarier en särskild helighet. Som nämnts i föregående avsnitt var man däremot från gnesiolutherskt håll mån om att skilja kyrkobyggnaden från mer profana byggnader. Om än något kategoriskt skulle man kunna säga, när det gäller det skapade, att för kalvinismen föreligger egentligen endast en

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Dii.

2. ibid. sid. Oi.

3. Se ovan sid.214 f.

4. Se ovan sid.62 f.

5. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn ... sid. Diii.

6. Notwendige Antwort... sid. 32

”profan” sfär. För främst gnesiolutherdomen är det möjligt att tänka sig både en ”profan” och en sakral sfär. När det gäller t.ex. Arndt är frågan, om inte det skapade är helt indraget i en sakral eller andlig sfär. Liksom för Calvin har konsten för den begynnande lutherska traditionen sitt ursprung i Gud. Antingen den används inomvärldsligt, profant, eller i andligt eller sakralt syfte är den en Guds gåva. Att konsten har sitt ursprung i Gud betygar för de gnesiolutherska teologerna Bibeln. Vi kan här citera Arndt:

”Denn es bezeuge die Schrifft / das Bilder vnd Bilder Kunst auch iren vrhsprung aus Gott haben / ”.¹⁾

Den bibliska legitimationen utgör bl.a. Besalel och Oholiab enligt 2.Mos.34 samt Salomos tempel. Gediccus skriver:

”Es ist das bildschnitzen / mahlen / giessen / ku^{en}nstlich steinschneiden / einsetzen vnd dergleichen / eine sonderliche gabe Gottes.”²⁾

Konsten och konstantverk är vidare till glädje för hela det mänskliga livet enligt Gediccus, en källa till allt gott och smyckar hela det mänskliga livet:

”Solche vnd dergleichen gute Ku^{en}nste sein πηγαι καλων, fontes omnium bonorum & ornamentorum in tota vita, brunquell alles guts / vnd zieren das gantze Menschliche leben.”³⁾

Konsten tjänar alltså hela det mänskliga livet, både det vardagliga med dess sysslor och det andliga eller sakrala, där konsten kommer att stå i nådemedlens tjänst: Ordets förkunnelse och sakramentens förvaltande. Från lutherskt håll hade man svårt att förstå den kalvinska tanken att bilder i sig är tillåtna — bara inte i ett gudstjänstrum och i andligt syfte. När det gäller t.ex. det kalvinska kravet på överensstämmelse mellan typ och prototyp ⁴⁾ menar ”Notwendige Antwort ” att detta också skulle gälla i världsliga , politiska sammanhang:

”DAnn offenbar ists / das die falsche zeugnissen nicht allein in Theologischen / sondern auch Politischen weltlichen sachen verbotten sind.”⁵⁾

Konsten kan alltså användas dels teologiskt, dels politiskt. Utifrån den kalvinska tanken angående överensstämmelse mellan typ och prototyp räknar sedan ”Notwendige Antwort ” upp olika konstantverkare och konstnärer som ständigt begår synd, eftersom deras konst inte alltid överensstämmer med prototypen:

”Eben solcher Su^{en}nd / vnd darauff gelegten straff werden sich theilhaftig machen / die Goldschmid / die Kannegiesser / die Bildhawer / die Mu^{en}tzter / die Buchdrucker mit

1. Arndt, Ikonographia sid. 13 f.

2. Gedicus, Von Bildern vnd Altarn... sid.Giiiii.

3. ibid.

4. Se ovan sid.155 f.

5. Notwendige Antwort sid. 78.

ihren Sto^eccken / die Teppichmacher / die To^epffer mit ihren gebildeten Ofenkacheln / die Briefmäher / vnd andere Ku^enstler vnd Handwercker mehr / welche mit ihren Bildnissen nicht zutreffen / die mu^essen in der Anhaltischen Caluinisten Bann sein / als welche wider die ander Tafel der Zehen geboten haben falsche zeugnissen begangen.”¹⁾

Från lutherskt håll söker man alltså här framhålla det absurdas i den kalvinska hållningen att tillåta bilder i s.a.s. profana, världsliga sammanhang men inte i andliga, sakrala. Om bildförbudet alls skall tillämpas på bilder måste det i så fall gälla bilder överhuvudtaget — antingen de nu är ”profana” eller ”sakrala”. Att tänka sig det mänskliga samhället och livet utan bilder är dock en omöjlighet och härmed faller de kalvinska invändningarna inte minst just p.g.a. svårigheten att skilja mellan s.a.s. profan och sakral konst. Guldsmeden som gör bágare förser ofta dessa med bilder och figurer föreställande lejonhuvuden men också änglar påpekar Taurer:

” So pflegen auch die Goldschmiede auff die gu^eldenen Becher vnd Credentzer Figuren vnd Bilder zu machen / von Lo^ewenko^epffen / von Engelsbildern / vnd was derogleichen / graben sie auch sonst ku^enszlich vnd zierlich aus. Dieses alles werden die newen Bildstu^ermer mu^essen hinweg stu^ermen / weil kein Bildnis machen soll / ”.²⁾

Vad man från gnesiolutherskt håll menade var inkonsekvenser i den kalvinska hållningen framhölls med eftertryck i argumentationen. Porträtt av kalvinisterna själva aktas högre än bilder föreställande Kristus. Endast de senare måste rensas ur kyrkorna hävdar Taurer:

”Amlingⁿ, Majoris, vnd der andern Caluinisten Bilder sind viel ho^eher vnd werder geachtet / als das Bildnis des Sons Gottes / das mus aus den Kirchen gestu^ermet vnd geraubet werden / Du solt die kein Bildnis machen : Daher gegen Amlingⁿ, vnd der andern Bildstu^ermer Bildnis bleiben vnuerfehret stehen / vnd von inen der Befehl Gottes nicht angezogen wird / als wenn nicht auch weren Bilde / dessen / das hienieden auff Erden ist.”³⁾

Vändningen är närmast komisk: man rensar bort bilder föreställande Kristus medan man låter bilder föreställande bildstormare vara kvar! Härefter nämner Taurer flera bruksföremål på vilka det ofta finns bilder. Tenngjutaren brukar t.ex. förse sina alster med en bild av den korsfäste:

”denn die Kandelgiesser machen oftmals auch an die Schu^esseln / vnd sonderlich inwendig auff dem Boden in die Kandeln das Bildnis Jhesu Christi / wie Er als das Lamb Gottes am Stam des Creutzes / die Su^ende der Welt getragen / ”.⁴⁾

Kalvinisterna hade dock inga betänkligheter att använda dessa föremål vid sina

1. Notwendige Antwort sid. sid. 79.

2. Taurer sid.Ki

3. ibid. sid. Jiiii.

4. ibid.

måltider. Taurer fortsätter:

”Nu ist es gar kein zweiffel / das sie derselben Schuesseln vnd Kandeln wol haben / man hat aber nie erfahren / das sie deren eine hinweg geworffen / weil ein Bildnis Jhesu Christi drauff stehet ? Koend nu ir newen Bildstuerm Essen vnd trincken aus solchen Gefessen / was treibet euch denn fuer Noth / das Bildnis Christi aus der Kirchen zu werffen / vnd fuer zugeben / es sey in der Schrifft verbotten ? ”¹⁾

När det gäller s.a.s. världsliga föremål med ibland kristna bilder framhävs särskilt mynten från gnesiolutherskt håll. Utifrån främst Matt. 22 angående myntet med kejsarens bild tillspetsas problematiken profant resp. sakralt, andligt eller världsligt. Från gnesiolutherskt håll framhölls i samband med anhaltinska bildstriden att mynt alltid varit försedda med bilder. Jesus förbjöd inte användandet av mynt — alltså förbjöd Jesus heller inte användandet av bilder. Här kommer redan de vise männen från Östern att bekräfta och legitimera bildbruket. Gediccus nämner nämligen att i guldet dessa hade med sig för att hylla det nyfödda barnet i krubban fanns säkerligen bilder ingjutna enligt landets sed:

”Ich achte auch / das das Gold der dreyen Weisen aus Morgenland Christo geopffert / sey mit Bildern gemeuentzet / nach der Lande sitten.”²⁾

Jesus tog med andra ord emot bilder som gäva redan vid sin födelse. Myntet med kejsarens bild avvisades heller inte av Jesus enligt Gediccus:

”Strafft vnd verdampft doch Christus nicht des Tyberii sein Bildnis auf der Muentz. Er fuertche sich auch nicht / das er Suende dran thet / da er den Zinssgroschen angreiff / darauff des Keysers der ein Heyde war / Bilde stunde / da er auch fragt wes das Bilde vnd die vberschrifft were ? Sprach er nicht zun Jueden / Pfui / das euch diss vnd jennes angehe / waumb weiset ihr mir ein solch Bild / das euch Gott verboten hat ? Ihr sollt es bey leib nicht angreiffen / etc. Nein / sondern er befielet drauff sie sollen dem Keyser geben was des Keysers ist / vnd Gotte / was Gottes ist...”³⁾

Eftersom nu bildder finns på mynt borde kalvinisterna utifrån sina principer inte använda dessa överhuvud. Här menade man sig från lutherskt håll kunna finna ytterligare ett tacksamt exempel på inkonsekvens — och dessutom påtala penningbegäret som sådant som underförstått väger tyngre än bildförbudet! Genom att använda mynt gör kalvinisterna sig skyldiga till dubbel synd menar t.ex. ”Notwendige Antwort”:

”Dergestalt wird ein Geitzer im Anhaltischen Land doppelt Abgoetterey begehen / am Gold vnd Silber / welches mit obbemeldten Bilden gemeuentzet ist. Einmahl an der materi selbst /

1. Taurer sid. Jiiii.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Ji f.

3. ibid.

das er den Goldklumpen fu^r sein zuursicht vnd trost helt / darnach auch darmit / das das Goldt vnd Silber mit Go^tzenbildern (wie es die Anhaltischen darfuer halten) gezeichnet sind.”¹⁾

Av särskilt intresse kan här nämnas att t.ex. Gediccus och Taurer även som exempel beskriver svenska mynt. Gediccus undrar varför kalvinisterna inte avskyr en riksdaler — antingen den nu är från Lübeck eller svensk -- med bild av Frälsaren:

”... warumb sie nicht ein abschew fu^r den Reichstahlern haben / ob sie auch Lu^ebeckische oder Schwedische thaler nemen / auff welche der Saluator mit zweyen auffgereckten Fingern geschlagen / vnd sein triumph fehnlein in Henden helt / ”.²⁾

Taurer beskriver denna riksdaler mer ingående. På vänstra sidan finns en bild av Sveriges kung Johan III och på den högra sidan en bild av Kristus:

”Man hat Schwedische Thaler / da stehet auff der lincken Seiten das Bilde Johannis / des Ko^eniges in Schweden / auff der rechten Seiten aber stehet das Bildniss vnsers HErrn vnd Heilandes Jhesu Christi / mit dieser Uberschrift : **Saluator Mundi**, Der Heiland der Welt. . Wenn nu die Anha^eldischen **Theologen** das Bildniss Christi ga^entzlich wollen zerschlagen vnd stu^ermen / so werden sie auch sonderlich diese Schwedische Thaler mu^essen zerschmelzen oder hinweg werffen / denn es stehet Christi Bildniss darauff / welches sie haben fu^r eine verfluchte Abgo^ettrey aussgeruffen ? ”³⁾

Bilderna på denna riksdaler kan alltså på ett sätt sägas representera två storheter: dels en politisk och dels en andlig, världen å ena sidan och Guds rike å andra. Johan III (vars teologiska hållning f.ö. inte stod särskilt fjärran från de gnesiolutherska teologernas i slutet av seklet) är här den världsliga regenten, Kristus vår andlige Herre och konung. På samma gång står dessa inte i motsatsställning till varandra utifrån en för tiden vanlig tanke, nämligen tanken på ett kungadöme s.a.s. av Guds nåde. Lydnaden för Kristus kräver också lydnad för den världslige regenten, det profana och det andliga sammanvävs alltså här till en enhet. Mynten — liksom vissa bruksföremål — har däremot inte en sakral funktion och kan på så sätt hänföras till en mer profan sfär. Att man lägger stor vikt vid att argumentera kring mynten från gnesiolutherskt håll hänger säkerligen främst samman med att man ville påtala hur man i det vardagliga livet använde sig av bilder — även av Kristusbilder. Härtill kunde man åberopa de bibelperikoper där det talas om mynt, t.ex. kejsarens bild. Slutligen fanns också möjligheten att ironisera angående penningbegäret.

1. Notwendige Antwort sid. 26.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Biiii.

3. Taurer sid. Hi.

Vi märker i ovanstående att problematiken profant contra sakralt i viss mån var aktuell redan under reformationsseklet och även satte sina spår i bilddiskussionen under detta århundrade. Från kalvinskt håll sökte man rent praktiskt lösa problemet genom att reservera sig mot bildbruk i ett gudstjänstrum — en lösning som man från främst gnesiolutherskt håll vid slutet av seklet fann synnerligen inkonsekvent. Att dra en gräns mellan profant och sakralt i den värld som dock ytterst är skapad av Gud lät sig inte utan vidare göra vilket också 1500-talets teologer fick erfara i deras argumentation. Olika aspekter vävdes här in i varandra. Främst gällde det kanske frågan, om vissa bilder och andra yttre föremål hade ett mer sakralt bruk och funktion och skilje sig från andra yttre föremål kanske p.g.a. en invigning eller välsignelse, kanske p.g.a. den plats där dessa befann sig. Calvinismen reserverade sig mot varje avbildning av den andliga verkligheten men kunde dock tänka sig att avbilda sina andliga lärare och teologer men inte Kristus, Maria och apostlarna. Kriteriet var förhållandet typ resp. prototyp. Å andra sidan kan frågas var egentligen gränsen går mellan en romersk-katolsk helgonbild och t.ex. en bild av Luther eller Calvin. Härtill kommer nästa stora problemkomplex, i vad mån det världsliga i själva verket är världsligt betraktat som del av Guds skapelse. Måhända kan 1500-talet anses som en begynnande brytningstid när det gäller att särskilja profant och sakralt. I sitt arbete ”Protestantismus und Kunst im Sechzehnten Jahrhundert” 1928 påpekar dock Buchholz faran att utgå från vår s.a.s. mer isolerade konst- och kultursyn idag när det gäller förståelsen av reformationsseklet: ”Allerdings muss hier betont werden, dass die Reformationszeit eine stark inhaltliche Auffassung des Kunst hatte, die dem Menschen der 20. Jahrhunders, der durch ganz andere Entwicklungen hindurchgegangen ist, nicht ohne weiters verständlich ist.”¹⁾

1. Buchholz sid. 7.